

The Approaches of Exegetes Regarding the 30th Verse of the Surah al-Furqān and the Interpretation of Prophet Mohammed's Supplication/Complaint to God in Terms of the Method of Maqāsidi Tafsir

Zakir Demir^{1,a,*}

¹ Siirt University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Siirt, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 12/07/2023

Accepted: 09/10/2023

Published: 15/12/2023

Pub Date Season: Aralık

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement:

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

One of the divine quotations narrated from the timeline of Qur'anic revelation is seen as a word of Prophet Mohammad in the 30th verse of the surah of al-Furqān. It's observed that the speaker of this verse is Prophet Mohammad and he complains to God about his tribe which neglects the Qur'an. In the present study, semantic structure and the meaning area of the phrase "mahjūr", which is the key word in this verse, the meaning of it in the timeline of Qur'anic revelation and the interpretations attributed to it in the following centuries are traced. Likewise by examining Qur'anic exegesis chronologically and investigating the interpretations of the exegetes on the relevant verse, it's tried to see the semantic breaking points, changes and transformations regarding this verse in the historical process. Finally, the approaches of the exegetes who interpreted this verse in terms of the method of maqāsidi tafsir or the principle of teleological interpretation are determined. The approaches detected in this respect are first explained in a descriptive style, and then they're evaluated in an analytical point of view. The findings and conclusions we reached in this study are as follows: As stated by the majority of exegetes, especially Qatāda, al-Zamakhsharī, Ibn Atiyya, Fakhr al-Dīn al-Rāzī and al-Sa'ālībī, the aforementioned verse belongs to the Prophet Mohammed in terms of both wording and meaning. It hasn't been determined that there's a conflict about the pertaining of this word to him. According to this hadith quoted in surah al-Furqān, the Qurayshi polytheists made unwarranted objections to the Prophet and the divine instructions that he brought, his heart was narrowed in the face of their attitude towards the Qur'an, and for these reasons he complained about his tribe to God. It can be said that this meaning seen in Mecca in the tenth year of his prophethood, namely, insulting the Qur'an, abandoning it, and denying the themes in it, also includes Muslims after the revelation period. Accordingly, it can be thought that the aspect and situation of not acting on the provisions of the Qur'an and not thinking about its verses are also valid for the interlocutors of the next period. In this direction, when we look at the history of tafsir, it has been determined that the exegetes who interpreted this verse in terms of teleological interpretation asserted different approaches. It was seen that al-Zamakhsharī, al-Rāzī, Abū al-Barakāt al-Nasafī, al-Bikā'ī, Kamāl-pasazāde, Sayhzāda and Ibn 'Ashūr interpreted this complaint of the Prophet by associating it with the coming of punishment. Therefore, in compliance with them, this verse aimed to threaten all the interlocutors, especially the Quraysh. On the other hand, it has recognized that Ibn al-Qayyim al-Jawziyah, Ibn Kathir, Bursavī and Sayyid Qutb evaluated this verse in the context of the types and ways to abandon the Qur'an. Thus, they interpreted the relevant verse in terms of maqāsidi tafsir in a way that would cover both the first addressees of Qur'anic revelation and other interlocutors in the following periods. In a nutshell, it can be considered that not endeavoring to understand and interpret the Qur'an, or keeping it away from family and social life, law, understanding of earning and spending, not referring to it in such matters, or giving up living a life pursuant to it, are some of the routes and sorts of abandonment of it for Muslims.

Keywords: Tafsir (Qur'anic Exegesis), Divine Quotations, the Complaint of Prophet Mohammed, the Neglect of the Qur'an, the Principle of Teleological Interpretation.

Furkân Sûresinin 30. Âyetine Dair Müfessirlerin Yaklaşımları ve Hz. Peygamber'in Allah'a Münâcâtının Makâsîdî Tefsir Açısından Yorumu

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş: 12/07/2023

Kabul: 09/10/2023

Yayın Tarihi: 15/12/2023

Yayın Sezonu: Aralık

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur

ÖZ

Kur'an'ın nüzül dönemi muhataplarından yapmış olduğu iktibâslardan biri, Furkân sûresinin 30. âyetinde Hz. Muhammed'in sözü olarak nakledilmektedir. Bu âyetin tamamında konuşanın Hz. Peygamber olduğu ve kavminin Kur'an'a karşı ilgisiz olmasını Allah'a şikâyet ettiği görülmektedir. Bu çalışmada söz konusu âyette geçen ve anahtar kelime konumunda olan mehcûr kelimesinin anlam alanı, semantik yapısı, âyete nüzül dönemi ve sonrasında yüklenen manaların izi sürülmektedir. Keza rivâyet ve dirâyet tefsirleri kronolojik olarak incelenerek, müfessirlerin ilgili âyete ilişkin yaptıkları yorumlar ve değerlendirmeler ele alınarak tarihsel süreçte bu âyete dair semantik kırılma noktaları, değişim ve dönüşümler gösterilmeye çalışılmaktadır. Son olarak tefsir tarihinde söz konusu âyeti makâsîdî tefsir ve gâî ilke açısından yorumlayan müfessirlerin yaklaşımları saptanmaktadır. Bu doğrultuda serdedilen yaklaşımlar önce deskriptif bir üslupla aktarılmakta, akabinde bunlar analitik bir bakış açısıyla irdelenmektedir. Bu çalışmada ulaştığımız bulgular ve sonuçlar şöyledir: Katâde b. Di'âme, Zemahşerî, İbn Atiyye, Fahreddin er-Râzî ve Ebû Zeyd es-Se'âlibî olmak üzere müfessirlerin büyük çoğunluğunun da belirttiği gibi bu âyet hem lafız hem de mana bakımından Hz. Peygamber'e ait bir sözdür. Bu sözün ona aidiyeti bağlamında bir ihtilafın olduğu saptanmamıştır. Furkân sûresinde nakledilen bu söze göre Kureyşli müşrikler, Hz. Muhammed'e ve getirdiği ilâhî direktiflere yersiz itirazlarda bulunmuşlardır. Kur'an'a olan bu tutumları karşısında gönüllü daralan Hz. Peygamber de onları Allah'a şikâyet etmiştir. Bi'setin onuncu senesinde Mekke'de dile getirilen Kur'an'a hakaret etme, onu terk etme, içindeki izlekleri yalanlama durumunun, nüzül dönemi sonrası inananları da kapsadığı söylenebilir. Buna göre Kur'an ahkâmının gereğini yerine getirmeme, ilahiyat konularında Kur'an'ın hakem olmasını kabul etmeme ve âyetleri üzerinde düşünmeme olgusunun, sonraki dönem muhataplar için de geçerli olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda tefsir tarihinde ilgili âyeti gâî ilke açısından yorumlayan müfessirlerin farklı yaklaşımlar serdettikleri saptanmıştır. Zemahşerî, Râzî, Ebû'l-Berekât en-Nesefî, Bikâ'î, Kemâlpaşazâde, Şeyhzâde ve Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un Hz. Peygamber'in bu şikâyetini azapla ilişkilendirerek yorumladıkları görülmüştür. Dolayısıyla onlara göre bahis konusu âyet ile Kureyşliler örneğinde tüm muhataplar için tehdit hedeflenmiştir. Diğer taraftan İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, İsmâil Hakkı Bursevî ve Seyyid Kutub'un ise ilgili âyeti Kur'an'ı terk etmenin yolları açısından tahlil ederek âyeti hem nüzül hem de nüzül sonrası muhatapları kapsayacak tarzda makâsîdî tefsir açısından yorumlamaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Özetle denilebilir ki Kur'an'ı anlama ve yorumlamaya çalışmamak veya onu sosyal hayattan, hukuktan, kazanma ve harcama anlayışlarından uzaklaştırmak, bu tür konularda ona başvurmamak ya da Kur'an'a göre bir hayat yaşamaktan vazgeçmek, Müslümanlar açısından onu terk etmenin yollarından bazıları olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, ilâhî İktibâslar, Hz. Muhammed'in Şikâyeti, Kur'an'ı Mehcûr Bırakmak, Gâî ilke.

 zakirdemir@siirt.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3620-7233>

How to Cite: Cite: Demir, Zakir. "The Approaches of Exegetes Regarding the 30th Verse of the Surah al-Furqân and the Interpretation of Prophet Mohammed's Supplication/Complaint to God in Terms of the Method of Maqâsîdî Tafsir". Cumhuriyet Theology Journal 27/2 (December 2023), 592/618. <https://doi.org/10.18505/cuid.1326410>

Atıf: Demir, Zakir. "Furkân Sûresinin 30. Âyetine Dair Müfessirlerin Yaklaşımları Ve Hz. Peygamber'in Allah'a Münâcâtının Makâsîdî Tefsir Açısından Yorumu". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 27/2 (Aralık 2023), 592-618. <https://doi.org/10.18505/cuid.1326410>

Giriş

Kur'ân'ın bütünlüğünde peygamberler ve önceki ümmetler gibi gerek arkaik zamanlarda yaşayan muhatapların ifadelerinden gerekse de sahâbîler, münafıklar ve müşrikler gibi nüzûl dönemindeki muhtelif muhatapların sözlerinden iktibâslar yapılmakta ve bunlara cevap verilmektedir. Nüzûl döneminden yapılan iktibâsların bir kısmı, vahyin ilk muhatabı olan Hz. Muhammed'e ait sözlerdir. Söz gelimi müşriklerin Kur'ân'ın mâhiyeti konusunda serdettikleri iddialar karşısında Hz. Peygamber'in sözü Enbiyâ sûresinde şöyle geçmektedir: “O [Peygamber] dedi ki: ‘Rabbim yerde ve gökte söylenen her sözü bilir. O, hakkıyla işitendir, bilendir.’”¹ Benzer şekilde Furkân sûresinin 30. âyetinde Hz. Muhammed'in sözü şöyle geçmektedir: “Resûl, ‘Rabbim! Kavmim bu Kur'ân'a büsbütün ilgisiz kaldılar’ dedi.”² Keza Zuhuf sûresinin 88. âyetinde nüzûl dönemi muhataplarının vahiy karşısındaki durumları konusunda serzenişte bulunan Hz. Peygamber'in sözünden şöyle iktibâs yapılmaktadır: “Rabbim! Bunlar iman etmemekte direnen bir topluluktur.”³ Sevr mağarasında Hz. Ebû Bekir'e söylediği bir sözü Tevbe sûresinin 40. âyetinde, “Üzülme, Allah kesinlikle bizimledir.”⁴ şeklinde nakledilmektedir. Her dört sûrede Hz. Peygamber'e ait bu ifadeler, *kâle*, *kîlihi* ve *yekûlu* üslûbunda geçmektedir.⁵

En'âm, Hûd, Neml, Şûrâ ve Zâriyât sûrelerinde de Hz. Muhammed'in sözlerinden iktibâslar yapılmaktadır. Bununla birlikte bu pasajlarda onun sözünden yapılan nakillerin *kâle*, *yekûlu*, *kâlû* veya *kavl* kökünün diğer türevleri üslûbunda aktarılmadığı görülmektedir. Örneğin, “Rabbinizden size; gözlerinizi açacak göstergeler gelmiş bulunuyor. Artık kim bunları görürse, kendi lehine; kim de görmezden gelirse, kendi aleyhinedir. Ben sizin üzerinizde bekçi değilim.”⁶; “Size kitabı anlayacağınız dille indiren Allah iken, ben O'ndan başka hakem arar mıyım hiç?”⁷; “Allah'tan başkasına kulluk etmeyeziniz diye... şüphesiz ben, size O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim.”⁸; “Ben şu şehrin Rabbinden başkasına kulluk etmemekle memurum ki burayı saygın kılan O'dur ve her şey O'na aittir. Ben, O'na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum.”⁹; “İşte, benim Rabbim Allah! Ben, yalnızca O'na güvenip dayanmaktayım;

¹ el-Enbiyâ 21/4.

² Kur'an Yolu Meâlî, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), el-Furkân 25/30.

³ ez-Zuhuf 43/88.

⁴ et-Tevbe 9/40.

⁵ Tevbe (9/40), Furkân (25/30) ve Zuhuf (43/88) sûrelerinde geçen ifadelerin Hz. Peygamber'in sözlerinden nakiller olduğuna işaret eden müfessirler bulunmaktadır. Tevbe sûresinin 40. âyeti için bk. Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947), 10/520-521. Furkân sûresinin 30. âyeti için bk. Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 8/2687; Cârullâh Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*, thk. 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd vd. (Riyâd: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998), 4/347; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2001), 4/209; Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 24/77; Ebû Zeyd es-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 4/208. Zuhuf sûresinin 88. âyeti için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 20/664.

⁶ el-En'âm 6/104.

⁷ el-En'âm 6/114.

⁸ Hûd 11/2.

⁹ en-Neml 27/91.

yalnızca O'na yönelirim.”¹⁰; “Şüphesiz ben (Muhammed) size O'nun tarafından gönderilmiş apaçık bir uyarıcıyım.”¹¹ pasajlarında müşâhede edildiği üzere *kâle'r-resûlü* ya da *kâle Muhammedun* şeklinde bir ifade bulunmamaktadır. Mamafih bu âyetlere bütünsel açıdan bakıldığında -bağlamın ve muhatapların bilinmesinden dolayı- *kâle* ifadesinin takdir edildiği (hazfu'l-kavl/idmârü'l-kavl)¹² ve bu fiilin faili olan zamirin Hz. Muhammed'e râci olduğu görülmektedir. Kur'ân'ın bütünlüğüne riayet ilkesi ve bu âyetlerin bağlamları da açıkça göstermektedir ki yukarıda zikrettiğimiz altı âyette tekellüm eden Allah değil, Hz. Peygamber'dir.¹³

Tefsir merviyâtı da göz önünde bulundurulduğunda yukarıda bahis konusu edilen âyetlerin Hz. Muhammed'in sözüne uygun olarak nâzil olduğu saptanabilir.¹⁴ Ayrıca Katâde b. Di'âme (öl. 117/735), Zemahşerî (öl. 538/1144), Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) ve Muhyiddin İbnü'l-'Arabî (öl. 638/1240) gibi çok sayıda ilim adamı, bu duruma işaret etmektedir. Söz konusu âlimlerin belirttikleri gibi Kur'ân'da gerek Hz. Peygamber'den gerekse nüzûl döneminin diğer muhataplarından aktarılan böylesi iktibâslar, lafzî iktibâslardır; diğer bir ifadeyle, sözün birebir Kur'ân'da nakledilmesidir.¹⁵ Kur'ân'da Hz. Peygamber'e ait bu sözlerin geçmesi sebebiyle bunların Hz. Peygamber'e aidiyeti bakımından en sağlam sözleri arasında bulunduğu söylenebilir. Bize göre Hz. Peygamber'den nakledilen bu iktibâslar bağlamında kelâm-ı beşer ile kelâm-ı ilâhînin kullanıldığı ortak zeminin varlığından ve dolayısıyla ilâhî vahiy ve hadis olmak üzere iki farklı kelâmın özdeşleşmesinden söz etmek mümkündür.

Furkân (25/30) ile Zuhruf (43/88) sûrelerinde geçen iki âyette Hz. Peygamber'in Kureyşlilerin Kur'ân karşısında kayıtsız olmalarını, vahye inanmakta direnmelerini dile getirerek Allah'a şikâyet ettiği ve onların bu vaziyetleri karşısında O'na münâcâta bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla

¹⁰ eş-Şûrâ 42/10.

¹¹ ez-Zâriyât 51/50.

¹² Haddâdî (öl. 400/1010), Kemâleddîn el-Enbârî (öl. 577/1181) ve Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) de belirttikleri gibi Kur'ân'da kavl kökünün bağlamdan hazfedilip mahkûnin ibkâ edilmesi yaygındır. Bu konuda detaylı değerlendirmeler için bk. Zakir Demir, *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 100-104.

¹³ En'âm sûresinin 104. âyetinde hatibin Hz. Muhammed olduğu düşüncesini, Nisâ (4/80) ve Şûrâ (42/6) sûrelerinde geçen iki âyet de desteklemektedir.

¹⁴ En'âm (6/104, 114), Hûd (11/2), Neml (27/91), Şûrâ (42/10) ve Zâriyât (51/50) sûrelerinde Hz. Muhammed'in sözlerinden iktibâs edildiğine işaret eden müfessirlerin değerlendirmeleri için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/384, 389-390; 3/182; 4/478; 5/396; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdilmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvîz (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 4/199; Mu'înüddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân el-Îcî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdülhamid Handavî (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/566; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Medîne: Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi-ş-Şerif, ts.), 1/233; Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, thk. 'Abdurrahmân 'Umeyra (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1994), 2/210; Muhammed Sıddîk el-Kannevcî, *Fethü'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1992), 4/214.

¹⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 8/2687; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/209; Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 4/65-66; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77; Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân*, 4/208; 'Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *el-Yevâkît ve'l-cevâhir* (Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/176.

her iki âyette de hatip olarak Hz. Peygamber'in yakındığı şeylerin aynı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Bununla birlikte araştırmamızın kapsamını geniş tutmamanın amaçlanması sebebiyle bu çalışmaya söz konusu iki âyetten yalnızca Furkân sûresinin 30. âyeti konu olmaktadır. Ayrıca *Kur'ân bize yeter!* söylemini merkeze alan Ehl-i Kur'ân ekolü savunucularının kendi argümanlarını destekleyici bağlamda bu âyeti gündemlerine taşımaları, buna dair kapsamlı bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmaktadır.¹⁷ Bu çerçevede çalışmanın temel soruları şu şekildedir: Kronolojik olarak tefsir tarihine bakıldığında ilgili âyete dair semantik kırılma noktalarından, değişim ve dönüşümlerden söz edilebilir mi? Nüzûl asrı ve takip eden dönemler için Kur'ân'ı terk etmenin anlamı nedir? Hz. Muhammed'in sözünün Kur'ân'da birebir nakledilmesi, onun mu'ciz bir kitap oluşuna engel teşkil eder mi? Hz. Peygamber'in Allah'a münâcâtını makâsîdî tefsir açısından yorumlamanın imkânı var mı? Bu ve benzeri sorular, lafız ve mana bakımından Hz. Peygamber'e ait olduğu saptanan ilgili âyetin mâhiyetini anlamaya matuftur.

Konunun bu öneminden hareketle elinizdeki çalışmada ilk olarak ilgili âyetin kavram alanının ortaya konması için anahtar kelime ve bir bakıma köşe taşı olan *mehcûr* ifadesinin etimolojik yapısı ve anlam tahlili yapılmaktadır.¹⁸ Klasik ve modern dönem tefsirlerinin büyük çoğunluğunu incelemek ve sünnet verileriyle de semantik ilişki kurmak suretiyle ilgili âyetten ve ikinci dereceden ilişkili olan âyetlerden hareketle konunun bütün boyutlarının ortaya konması ve meselenin bütüncül çerçevesinin çizilmesi hedeflenmektedir. Çalışmada söz konusu âyetin ve anahtar konumunda olan kelimenin ilk muhataplar tarafından nasıl anlaşıldığı tespit edilmektedir.

¹⁶ Katâde "hâzâ kavli nebiyyiküm yeşteki kavmehü ilâ rabbihî" ifadesini hem Furkân (25/30) hem de Zuhuruf (43/88) sûrelerinde geçen Hz. Peygamber'in sözü için kullanmaktadır. bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/664; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 8/2687.

¹⁷ İsrâr Ahmed, *Hukûk-i Kur'ân-ı mecîd ber müselmânân*, çev. Muhammed Beşîr Hüseyin (Herât: İntişârât-ı Âfâk, 1402), 66-66; Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'ân* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008), 2/704. İsrâr Ahmed'in söz konusu eserine erişmemi sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Abdulhamit Birişik'a müteşekkirim. Türkiye'de muhtelif mecralarda bu âyeti gündeme getiren Yaşar Nuri Öztürk (1951-2016), Bayraktar Bayraklı, Abdulaziz Bayındır ve Mehmet Okuyan'ın değerlendirmeleri için bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç* (İstanbul: Yeni Boyut, 2015), 271-272; Mustafa İslamoğlu, "Furkan Sûresi Âyet 30", *YouTube* (21 Temmuz 2012), 00:00:01-00:01:59; Emre Dorman, "Kuran'ın Sapığı Olur Mu? Furkan Sûresi 30. Âyet-Bayraktar Bayraklı", *YouTube* (20 Ekim 2017), 00:00:42-00:05:44; Ahmet Gören, "Furkan Suresi 30. Âyet", *YouTube* (03 Mart 2015), 00:00:13-00:01:22; Mehmet Okuyan, "Furkan Sûresi [27-30. Âyetler]- Prof.Dr. Mehmet Okuyan", *YouTube* (19 Mart 2018), 00:48:01-01:12:05.

¹⁸ Furkân sûresine dair çok sayıda tez, kitap ve makale hazırlanmıştır. Yüksek lisans düzeyinde hazırlanan çalışmalardan bazıları şöyledir: Erkan Çakır, *Vahye İtirazlar (Furkân Suresi Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 1-257; Ebubekir Karakuş, *Ana Konuları Bağlamında Furkân Sûresi Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7-179. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Furkân sûresinin 30. âyetinin konu olduğu iki kitap ve iki makale bulunmaktadır. Bu çalışmaların künye bilgisi şöyledir: Mahmûd b. Ahmed ed-Dûserî, *Hecru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 2008), 17-665; Muhammed b. Fethî Âl-i Abdülazîz - Mahmûd b. Muhammed el-Mellâh, *Fethu'r-rahmân fi beyâni hecri'l-Kur'ân* (Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 2010), 17-403; Faruk Tuncer, "According to the Verse 30, in the Surah of al-Furqan, the Meaning of Relationship between Qur'an and the Society", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/38 (2012), 145-149; Numan Çakır, "Hz. Peygamber'in Bir Şikâyeti: Kur'ân'ın Mehçûr Bırakılması", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2017), 71-94. Hz. Muhammed'in Allah'a münâcâtının tefsir geleneği bağlamında kronolojik bir okuma usulüyle müfessirlerin buna dair yaklaşımların izinin sürülmesi, kırılma noktalarının tespit edilmesi ve mezkûr âyetin makâsîdî/gâî ilke açısından mütalaa edilmesi yönüyle elinizdeki çalışma, sâbık çalışmalardan ayrılmaktadır.

Bu doğrultuda ilk dört asırla sınırlı olarak dirâyet ve rivâyet tefsiri malzemeleri değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Keza Mecâzü'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân ve benzeri lügavî tefsir türlerinde konunun izi sürülmektedir. Furkân sûresinin 30. âyetinin hicrî dördüncü asırdan sonraki dirâyet ve rivâyet tefsirleri kronolojik olarak incelenerek müfessirlerin ilgili âyete ilişkin yaptıkları yorumlar ve değerlendirmeler ele alınarak tarihsel süreçte semantik kırılma noktaları, değişim ve dönüşümler görülmeye çalışılmaktadır. Son olarak tefsir tarihinde söz konusu âyeti makâsîdî/gâî ilke açısından tefsir eden müfessirlerin yaklaşımları tespit edilmektedir. Bu doğrultuda serdedilen yaklaşımlar önce deskriptif (tasvîrî/betimleyici) bir üslupla aktarılmakta, akabinde bunlar analitik (tahlîlî/istidlâlî) bir bakış açısıyla irdelenmektedir.

1. Müfessirlerin Furkân Sûresinin 30. Âyetine Yaklaşımları

1.1. Mehcûr Kelimesinin Etimolojik Yapısı ve Anlam Tahlîli

Mehcûr kelimesi h-c-r kökünden türemiş olup kök anlamı, “bir yerden ayrılıp başka bir yere gitmek, hezeyan etmek, boş ve bâtil konuşmak, bir başkasından bedenle ya da dille veya kalple uzaklaşmak ve ayrılmak” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹ Bu bağlamda *hecr* bu kökten türemiş bir isim olup ‘kendisinden yararlanılmayan, kendisiyle amel edilmeyen söz’ demektir.²⁰ Keza “Falan rüyasında hezeyanda bulundu, saçmaladı, sayıkladı” anlamında *fülânün yehcürü fî menâmihi* denilir.²¹ Dolayısıyla bu kelimenin kapsamında “dışlama, önemsememe, saçma sapan bulma” gibi anlamlar bulunmaktadır. “Bir yerleşim mekânını terk edip başka bir yere göç etmek” anlamında kullanılan hicret kelimesinin de bu kökten türediği anlaşılmaktadır.²² Kur'ân'da 31 yerde geçen h-c-r kökü, “saçmalamak; ayrılmak, yalnız bırakmak, inzivaya çekilmek; uzak durmak, yüz çevirmek; gelmek; hicret etmek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.²³

H-c-r kökünün bu temel/hakiki anlamının yanı sıra “Allah'ın yasaklarından sakınmak” anlamında simgesel bir anlamı da vardır. Hz. Peygamber'in bazı hadîslerinde bu anlam şöyle geçmektedir: “*Muhacir, Allah'ın kendisine yasakladığı şeyleri terk eden kişidir.*”²⁴; “*Muhacir, hata ve*

¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), “hcr”, 4/292-293; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân 'Adnan Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2002), “hcr”, 833; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), “hcr”, 5/250-251.

²⁰ İbrâhîm ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 4/66; Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 10/247.

²¹ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Kâhire: el-Müessesetu'l-Mısriyye, ts.), 6/41; Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Ali Muhammed Mu'avvad (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/459; İbn Manzûr, “hcr”, 5/250-251; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/247.

²² Terminolojik anlamda hicret kelimesi çoğunlukla Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye yaptığı tarihi göç için kullanılmaktadır. Bu bağlamda Mekke'nin fethine kadar hicret eden Müslümanlar “muhâcir” sıfatıyla nitelenmektedir. bk. Ahmet Önkâl, “Hicret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/458-462.

²³ Kur'ân bütünlüğünde h-c-r kökünün anlamları için bk. İsfahânî, “hcr”, 833-834; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kâhire, 1992), “hcr”, 5/304-306.

²⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “İman”, 4 (No. 10); “Rikak”, 26 (No. 6484).

günahları terk edendir."²⁵ Bu hadîs metinlerinde geçen "hicret" kelimesi, Allah'ın yasakladıklarından sakınmak anlamındadır. O halde hicret kelimesi, bir yerleşim yerinden bir başka mekâna göç etmek manasına geldiği gibi "manevi olarak bir vaziyetten başka bir duruma göç etmek, terk etmek, uzaklaşmak" gibi simgesel bir anlamda da kullanılmaktadır.

Çalışmamızın konusu olan Furkân sûresinin 30. âyetinde geçen "mehcûr" kelimesinin iştikâkı konusunda iki temel görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre mehcûr kelimesi, ma'kûl ve meclûd kelimelerinde olduğu gibi "terk etme" anlamına gelen *hicrân* masdarından türemiştir. Bu görüşte olanlara göre âyette geçen ifadenin anlamı, "Onlar Kur'ân'ı terk ettiler." şeklinde olur. Kur'ân'ı terk etmek de ona iman etmemek, onu kabul etmemek ve dinlemekten yüz çevirmektir. İkinci yaklaşıma göre mehcûr kelimesi, hezeyanda bulundu anlamına gelen *ehcere* fiilindedir. Bu bakımdan ifadenin takdiri/aslı da "onu hezeyan eseri bir şey olarak değerlendirdiler" anlamında *ce'alâhu mehcûran fihi* şeklinde olur. Buna göre ilgili âyette geçen ifadede harf-i cer olan *fihi* hafzedilmiştir. Harf-i cerrin hafzedildiği düşünüldüğünde de burada iki ihtimal söz konusudur: Birincisi nüzûl dönemi muârizların Kur'ân'ın asılsız, hezeyan ve önceki milletlere ait rivayetler (*esâtîrül-evvelîn*) olduğunu iddia etmeleridir. İkincisi onu duydukları zaman, "*İnkârcular dediler ki: 'Bu Kur'ân'ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın, belki bastırırsınız!'*"²⁶ âyetinde ifade edildiği gibi kendilerinin anlamlı anlamsız sözler sarf ederek vahyin muhataplarca işitilmesine engel olmalarıdır. Bu durumda mehcûr kelimesi, "hakkında ileri geri konuşulan, atılıp-tutulan" demektir. Kur'ân hakkındaki hecr durumu, yani onun hakkında atıp tutmaları da "Kur'ân sihirdir, şiirdir, yalandır, saçma sapan şeylerdir."²⁷ demeleridir. Bu anlamı "Âyetlerimiz size okunurdu da arkanızı dönüp giderdiniz; gece sohbetleri yaparken büyüklük taslayarak onun hakkında ileri geri konuşuyordunuz (*sâmiren tehçürûn*)."²⁸ âyetleri de desteklemektedir.²⁹ Netice olarak denilebilir ki Furkan sûresinin 30. âyetinde Kur'ân'dan hicret edenler ifadesinde, h-c-r kökünün simgesel anlamına vurgu yapılmaktadır.

1.2. Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Furkân Sûresinin 30. Âyetinin Anlamı

Klasik dönem müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre "Ve kâle'r-resûlü yâ rabbî inne kavmî't-tehazû hâze'l-Kur'âne mehcûren/Resûl, 'Rabbim! Kavmim bu Kur'ân'ı terk edilmiş hâlde bıraktı' dedi."³⁰ âyetinde geçen *resûl* kelimesiyle Hz. Muhammed, *kavm* ile de Kureyşliler kastedilmektedir.³¹ Bu yaklaşıma

²⁵ Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2009), "Fiten", 2 (No. 3984). Kırtas hadisinde de h-c-r kökünün geçtiği ve burada "sayıklamak" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu konuda bk. Abdulalim Demir, "İmamiyye Şîası Hadis Kaynaklarına Göre Hz. Ömer'in Kırtâs Olayındaki Tavır ve İlgili Rivayetlerin Tahlili", *Temel İslâm Bilimleri Araştırmaları* (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2018), 220.

²⁶ Fussilet 41/26.

²⁷ Müşriklerin Kur'ân'ın mâhiyeti hakkında ileri sürdükleri bazı iddialar için bk. el-En'âm 6/7; el-Müddessir 74/19-29.

²⁸ el-Mü'minûn 23/66-67.

²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/443; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77.

³⁰ el-Furkân 25/30.

³¹ Furkân sûresinin Medenî olduğunu erken dönem müfessirlerden yalnızca Dahhâk ileri sürmektedir. Diğer taraftan müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre Furkân sûresinin tamamı Mekki'dir. İbn Abbâs ve Katâde'ye göre bu sûrenin 68, 69 ve 70 numaralı âyetleri Medine'de inmiştir. Abdullah Şehhâte'nin tespitlerine göre bu sûre, bi'setin onuncu yılında Mekke'de nâzil olmuştur. Bu gerçeklikten hareketle ilgili âyette geçen *kavm* kelimesiyle Kureyşlilerin kastedildiğini düşünmek mümkündür. bk. Abdülkâhir el-Cürcânî, *Derecü'd-dürer fi tefsîri'l-ây ve's-süver*, thk. Velid b. Ahmed b. Salih

göre Allah, Hz. Peygamber'in kavmi hakkında kendisine ettiği şikâyeti bu âyetin bütününde birebir nakletmektedir.³² Bu âyette *resûl* ve *Kur'ân* kelimelerinin art arda gelmesi bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Zeccâc'a (öl. 311/923) göre Mekkeli müşrikler "Muhammed hezeyanda bulunuyor/faydasız sözler sarf ediyor" demeleri üzerine, Hz. Peygamber kavminin bu durumunu Allah'a şikâyet etmiştir.³³ Dolayısıyla vahiy mesajının bir tür kelâm-ı lagv olarak nitelenmesi Hz. Peygamber'i üzmüş ve ümitsizliğe kapılmasına sebebiyet vermiş olmalı ki bu konuda münâcâta bulunmuştur.³⁴ Bu âyette Hz. Peygamber'in *resûl* vasfıyla nitelenerek sözünün aktarılması, muâırızlarının iddialarına bir tür reddiye ve onun nübüvvetini teyit etme olduğu düşünülebilir.³⁵ Bu bağlamda söz konusu âyette Hz. Peygamber'in sözünün birebir nakledildiği anlamında Katâde, *hâzâ kavlü nebiyyiküm yeşteki kavmehü ilâ rabbihi* (Bu, peygamberinizin, kavmini Rabbine şikâyet ederken söylediği sözdür) cümlesine yer vermektedir. Benzer şekilde Zemahşerî, *hakellahu 'anhu şekvâhu kavmehü ileyhi* (Allah, Hz. Peygamber'in kavminden kendisine ettiği şikâyeti nakletmektedir) ifadesini; İbn Atiyye (öl. 541/1147) ve Ebû Zeyd es-Se'âlibî (öl. 875/1471) *hikâyetün 'an kavli resûlillah fi'd-dünyâ* (Bu, Allah Resûlü'nden dünyada sadır olmuş bir sözün nakledilmesidir) sözünü; Râzî ise *kavlun vâki'un mine'r-resûl* (Bu, Hz. Peygamber'den sâdır olmuş bir sözdür) tabirini kullanmaktadır.³⁶ Keza Muhammed İzzet Derveze (1888-1984) de bu âyetle ilgili olarak "Bu ifade, Hz. Peygamber'in fısıldamalarından bir fısıldamanın aktarımıdır" anlamında *hikâyetü nefsetin min nefesâti'n-nebî* ifadesine yer vermektedir.³⁷

Furkân sûresinde geçen mehcûr/terk edilmiş halde kelimesine dair müfessirlerin farklı anlamlar yükleyerek tefsir ettikleri müşâhede edilmektedir. İbrâhîm en-Nehâî (öl. 96/714), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) ve Fahreddin er-Râzî'ye göre "Kur'ân'ı hecr etmek" ile kastedilen, müşriklerin Kur'ân'ın mâhiyeti hakkında atıp tutmaları, asılsız iddialarda bulunmaları ve "Kur'ân sihirdir,

(Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 2008), 3/1303; Abdülmün'im b. Muhammed İbnü'l-Feres, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006), 3/396; Muhammed b. Ahmed İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Şârika: Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2006), 1/234; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/81; Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Ehdâfû külli sûre ve makâsîdühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1976), 259. Ayrıca bk. Muhammed Şerif Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Literatüründe Mekkî-Medenî İle İlgili İhtilaflar Ve Tefsire Yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 81-82.

³² Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Müessesetü't-Târihi'l-'Arabî, 2002), 3/233; Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 3/208; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 15/405; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 19/17-18.

³³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 4/66.

³⁴ Cürcânî, *Derecü'd-dürer*, 3/1312.

³⁵ Ahmed b. Muhammed İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân (Kâhire, 1999), 4/95; Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 19/13; Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyîs, *Tefsîrü't-tefsîr*, thk. İbrâhîm b. Muhammed Talay (Umân: Vizâretü't-Türâs, 2004), 10/189; Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'l-'A'lâ li'l-Matbuât, 1997), 15/205.

³⁶ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 8/2687; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/209; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77; Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân*, 4/208.

³⁷ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 3/79.

şiidir, gece sohbetlerinde (semer) söylenen yalandan, saçma sapan şeylerdir” demeleridir.³⁸ Mücâhid’e göre burada geçen *mehcûr* ile “Âyetlerimiz size okunurdu da arkanızı dönüp giderdiniz; gece sohbetleri yaparken büyüklük taslayarak onun hakkında ileri geri konuşuyordunuz (sâmiren tehcürûn).”³⁹ âyetinde yer alan *tehcürûn* kelimeleri aynı anlamdadır.⁴⁰ Buna göre *mehcûr* kelimesi, Kur’ân’ın mâhiyeti hakkında asılsız iddialarda bulunmaktır.

Mukâtil b. Süleymân’a (öl. 150/767) göre ise “Kur’ân’ı hecr etmek”, Kur’ân’a imanı terk etmek ve ona iltifat etmemektir. Kur’ân’a imanı terk etmeleri sebebiyle de onlar Kur’ân’dan uzaklaşmışlardır.⁴¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî’ye (öl. 310/923) göre ise *mehcûr* kelimesiyle, müşriklerin Kur’ân’ı dinlemek istememeleri ve ondan yüz çevirmeleri kastedilmektedir. Ona göre müşriklerin sözü olarak aktarılan “*İnkârcılar dediler ki: ‘Bu Kur’ân’ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın, belki bastırırsınız!’*”⁴² şeklindeki âyet de bu anlamı destekler niteliktedir. Dolayısıyla Kur’ân’ı hecr etmek, müşriklerin ıslık çalıp el çırparak veya anlamlı anlamsız sözler sarf ederek Kur’ân’ı dinlemeye engel olmalarıdır.⁴³

Zemahşerî’ye göre *mehcûr* ifadesi, Kur’ân’a imandan insanları alıkoyma anlamına da gelir.⁴⁴ Bu yaklaşımı “Onlar hem insanları peygamberden uzaklaştırmaya çalışırlar hem de kendileri ondan uzak dururlar.”⁴⁵ âyeti de destekler niteliktedir. Abdülkâdir-i Geylânî (öl. 561/1166) erken dönem müfessirlerinin *mehcûr* kelimesine yükledikleri bu anlamları bir arada değerlendirerek şöyle yorumlamaktadır: “Ey Rabbim! Kendilerini doğru yola irşat etmek, tevhîd ve kutsiyetin yolunda ahlak ve dindarlıkla alakalı marifet, hakikat, hikmet ve hükümleri ile geçmiş kitaplarda bulunan her şeyi içeren mu’ciz kitabında belirttiğin sınırları ortaya koymak için kendilerine beni gönderdiğin kavmim, aşırı giden cahillerle birlikte burhanının açıklığına, delillerinin ve beyanlarının kesinliğine rağmen bu Kur’ân’ı büsbütün terk ettiler. Kur’ân’ı bıraktılar, ona itibar etmediler, onunla yol aramadılar ve ona yönelmediler. Aksine onu kötüleyip yalanladılar ve onun şanına yakışmayan şeyleri ona nispet ettiler.”⁴⁶

Netice olarak erken dönem tefsir merviyâtından hareketle denilebilir ki haklarında Hz. Peygamber’in şikâyette bulunduğu kimseler Kur’ân’a inanmayan kimselerdir. Hz. Peygamber döneminde Kur’ân karşısında bu tutumu sergileyenler kendilerini Müslüman addetmiyorlardı. Furkân sûresinin Mekke’de nâzil olduğu göz önünde bulundurulduğunda o dönemde münafıklardan da söz edilmesi güç görülmektedir.

³⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 17/443; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 8/2687-2688; Semerkandî, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 2/459; Ebû İshâk Ahmed es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2002), 7/132; İbn ‘Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/209; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 24/77.

³⁹ el-Mü’minûn 23/66-67.

⁴⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 17/443.

⁴¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü’l-kebîr*, 3/233. Ayrıca bk. Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 7/132.

⁴² Fussilet 41/26.

⁴³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 17/443.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347.

⁴⁵ el-En’âm 6/26.

⁴⁶ Abdülkâdir el-Geylânî, *Tefsir*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Ketta: el-Mektebetü’l-Ma’rûfiyye, 2010), 3/329. Benzer bir değerlendirme için bk. Ebû’l-A’lâ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, çev. Muhammed Han Kayani - Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınevi, 2005), 3/585.

1.3. Hz. Peygamber'in Şikâyetinin Mekânı ve Zamanı

Hz. Peygamber'in Furkân sûresinin 30. âyetinde kavmine yönelik Allah'a niyaz ettiği şikâyetini Medine'ye hicretten önce Mekke'de bi'setin onuncu yılında yaptığı düşüncesi, müfessirlerin genelinin kabulüdür.⁴⁷ Bu yaklaşıma göre Hz. Peygamber'in bu şikâyetini konu edinen âyette bulunan vâv harf-i atfı, "Bizimle karşı karşıya geleceklerini hiç beklemeden, 'Bize melekler gönderilmesi veya rabbimizi görmemiz gerekmez miydi?' diyorlar. Gerçek şu ki onlar, içlerinde derin bir kibir duygusu besliyor, azgınlıkta sınır tanımıyorlar."⁴⁸ âyetine matuftur.⁴⁹ Bu da Hz. Peygamber'in Mekkeli müşriklerin kendisine bir beşer olması yönüyle mâhiyetine ve getirdiği vahyin tabiatına dair itirazlarından sonra Allah'a münâcâta bulunduğunu göstermektedir.⁵⁰ Sözü aktarıldığı âyette kâle anlatım üslûbunun yer alıyor olması da sözün geçmiş zamanda tahakkuk ettiğine işaret etmektedir. Aynı sûrenin 31. âyetinde Hz. Peygamber'in teselli edilmesi, kavmine karşı zafer vaat edilmesi de Hz. Peygamber'in bahsi geçen sözünün dünyada söylemiş bir söz olması gerektiğini ihsâs etmektedir. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinin de Kureyşlilerin Kur'ân'ın muhtelif muhataplarına iletimine engel olmaları ve ona inanmama konusundaki kararlılıkları sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu sâikler Hz. Peygamber'in mezkûr şikâyetini hicretten önce Mekke'de söylediğini göstermektedir.

Tefsir tarihine bakıldığında Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824), Taberî, Ebû Müslim el-İsfehânî (öl. 322/934), Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl. 460/1067), Begavî (öl. 516/1122), Necmeddin en-Nesefî (öl. 537/1142), Senâullâh Pânîpatî (öl. 1225/1810), Şevkânî (öl. 1250/1834) ve Tabâtabâî (1904-1981) gibi bazı müfessirlerin Hz. Peygamber'in bu şikâyetinin âhirette gerçekleşeceğini ileri sürdükleri görülmektedir. Söz konusu müfessirler âyetin bağlamından hareket ettiklerini ve kâle mâzî fiilinin, yekûlü anlamına geldiğini belirtmektedirler. Keza bu konuda "Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit tuttuğumuz zaman halleri nice olacak!"⁵¹ âyetiyle istidlâl etmektedirler. Bu âyette Hz. Peygamber'in âhirette ümmetine şehadeti mâzî sîğasıyla geçtiği halde gelecek zaman kipi kastedilmektedir. Arap dilinde de mâzî kipinin, vukuu kesin olacak şeylerde kullanımı yaygındır. Onlara göre Hz. Peygamber'in şikâyetini konu edinen ilgili âyetin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir.⁵² Ma'mer b. Müsennâ ve Tûsî Arap dilinde mâzî kipinin gelecek zaman kipi

⁴⁷ İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/209; Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvi (Beyrût: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1998), 2/535; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/455; Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân*, 4/208; Şemseddin Ahmed Kemâlpaşazâde, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, thk. Mahir Edib Habbûş (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2018), 7/330; Muhammed b. Muslihuddin Şeyhzade, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdulkadir Şâhin (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 6/286; Şehhâte, *Ehdâfî külli sûre ve makâsîdühâ*, 259.

⁴⁸ el-Furkân 25/21.

⁴⁹ Senâullah Panîpatî, *et-Tefsîrü'l-Mazharî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2004), 7/21; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Fûâd 'Abdulbâkî (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1957), 12/4574.

⁵⁰ Ahmed Mustafa Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâgî* (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946), 19/9-10.

⁵¹ en-Nisâ 4/41.

⁵² Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954), 2/74; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/442-443; Muhammed et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 7/487; Muhyissünne el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl/Tefsîru'l-Begavî*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr (Riyâd: Dâru Taybe, 1993), 6/82-83; Necmeddin en-Nesefî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, thk. Mahir Edip Habbuş (Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019),

anlamında kullanıldığı bazı mısralarla da istiḥād etmektedirler.⁵³ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu ifadesini dünyada söylediğini savunanlar olduğu gibi bunun âhirette gerçekleşeceği konusunda fikir beyan edenler de bulunmaktadır. Her iki yaklaşımı benimseyenlerin de bu âyeti, siyak ve sibakın bütünlüğüyle ilişkilendirdikleri görülmektedir.

Kanaatimize göre -Fahredden er-Râzî'nin de işaret ettiği üzere- Hz. Peygamber'den iktibâs edilen bu söz, onun dünyada söylediği bir söz olmalıdır. Söz konusu âyetin lafzına, zâhirine ve bağlamına en uygun olan da bu anlam görülmektedir. Ayrıca hemen akabinde zikredilen 31. âyetin Hz. Peygamber için bir teselli olması da bu sözün Mekke'de bulunduğu sırada ondan sâdır olması haline daha uygun düşmektedir.⁵⁴ Bununla birlikte söz konusu âyetin sibakına bakıldığında bağlamın daha çok kıyâmet olayını tasvir ettiği görülmektedir. Cennetliklerin kalınacak yerlerin en iyisinde olacaklarından, semâyı örten bulutların açılacağından ve haktan sapmışların nedâmet getirecekleri bir gün olacağından söz edilmektedir.⁵⁵ Söz konusu âyet bu bağlamda değerlendirildiğinde ise Hz. Peygamber'in yalnızca Kureyşlileri değil de genel anlamda tüm ümmetinin Kur'ân'a ilgisiz olma durumunu âhirette Allah'a iletceğini düşünmek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber, bu dünya hayatında müşâhede ettiklerini âhirette dile getirecek ve kavminin Kur'ân'a iltifat etmediğini Allah'a bildirecektir. Bir diğer ifadeyle dünyada söylediği bu sözü ayrıca kıyamette tanık olarak dinleneceği bir duruşmada/sahne tekrar dile getirmesiyle Kureyşliler özelinde tüm inananlar için bir uyarının olduğu söylenebilir.⁵⁶ Son tahlilde bize göre Hz. Peygamber'in mezkûr münâcâtını dünyada yaptığı gibi âhirette de yapması mümkündür. Bu sözün her iki durumda da ona aidiyeti bakımından sağlam bir söz olduğu düşünülebilir.

1.4. Hz. Peygamber'in Şikâyetine Düşman Olgusu Bağlamında Allah'ın Cevabı

Allah, Hz. Peygamber'in içini döktüğü bu sözünü Kur'ân'da aktardıktan sonra onu teselli etmeye, şikâyetini gidermeye ve kavmine karşı zafer sözü vermeye yönelik olarak şöyle buyurmaktadır: *"İşte bunun gibi her peygambere karşı, günaha batmış kimseler içinden bir düşman çıkardık. Ama yol gösterici ve yardımcı olarak rabbın yeterlidir."*⁵⁷ Müfessirlerin kahir ekseriyetine göre Allah bu âyetle hem Hz. Peygamber'i teselli etmekte hem de ilâhî vahye karşı olan bu tutumun bütün peygamberlerde cari olan genel bir ilke veya sosyolojik bir kural olduğunu bildirmektedir.⁵⁸ Söz

11/211; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 24/77; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 15/405; Panîpatî, *et-Tefsîrû'l-Mazharî*, 7/21; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/98; Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 15/205.

⁵³ Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 2/74; Tûsî, *et-Tibyân*, 7/486-487.

⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 24/77.

⁵⁵ el-Furkân 25/24-29.

⁵⁶ Peygamberlerin mahşerde yapılacak duruşmada tanık olarak dinleneceklerine işaret eden bazı âyetler şöyledir: en-Nisâ 4/41; ez-Zümer 39/69; el-Mürselât 77/11.

⁵⁷ el-Furkân 25/31.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 3/233; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/444-445; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/247-248; Semerkandî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 2/459; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/132; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Geylânî, *Tefsîr*, 3/329-330; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru's-Şurûk, 2003), 5/2561. Hz. Peygamber'den aktarılan ilgili ifadeye cevap olarak Furkân sûresinin 31. âyetinde "ve kezâlike" şeklinde başlanmış olması, ondan aktarılan sözün hakikatini göstermektedir. Zira Arap dilinde bir sözün aktarılmasından sonra vâv harf-i atıfla cevap verildiğinde bu durum mezkûr cümlelerin doğruluğuna işaret eder (el-müvâfekatü 'alâ sübûti mâ kableha). Ayrıca kezâlike ifadesine, bir

gelimi Mukâtil b. Süleymân'a göre Allah söz konusu âyetle ilgili olarak Hz. Peygamber'e şöyle der: "Kureyşlilerin Kur'ân'a imanı terk etmeleri sana ağır gelsin. Zira senden önceki tüm peygamberler de bu şekilde kavimleri tarafından yalanlanmışlardır. Bu durumda hidâyet veren ve başkalarına karşı gözetici olarak Rabbin yeter. Öyleyse kimse Allah'tan daha fazla hidayet veremez ve O'ndan daha iyi koruyamaz."⁵⁹ Bu âyetin Hz. Peygamber'e teselli oluşu konusunda benzer bir değerlendirmeyi Taberî, Mâtürîdî (öl. 333/944), Ebû'l-Leys Semerkandî (öl. 373/983), Sa'lebî (öl. 427/1035), Zemahşerî ve Râzî gibi diğer müfessirler de yapmaktadırlar.⁶⁰

Bu âyetin tefsirine dair kırılma noktasının Kemâlpaşazâde (öl. 940/1534) ile başladığını söyleyebiliriz. Onun da belirttiği gibi söz konusu âyette bulunan küllî hükmün bütün peygamberleri değil de peygamberlerin büyük çoğunluğunu kapsadığını söylemenin daha tutarlı olacağını düşünüyoruz. Zira Hz. Âdem bir peygamber olmakla birlikte ilk insan olması sebebiyle kavminin düşmanlığıyla karşılaştığını söylemek güç görülmektedir.⁶¹ Ayrıca bütün peygamberlerin hayat hikâyeleri ve yaşadıkları zorluklarla alakalı elimizde yeterli bir veri bulunmamaktadır. Dolayısıyla genel anlamda hemen her toplumda Allah yoluna davete düşman olup buna engel olmaya çalışanların olduğunu söylemek mümkündür.⁶²

Son tahlilde risâlet davetleri esnasında başta Nûh, İbrâhîm ve Mûsâ olmak üzere umumiyetle bütün peygamberler ile kavimlerinin ileri gelenleri (fietü'l-ekâbir, mele') arasında tartışmalar ve düşmanlıklar tahakkuk etmiştir. Söz gelimi Hz. İbrahim'e Nemrûd; Hz. Mûsâ'ya Firavun; Hz. İsa'ya Yahudiler düşman olmuştur.⁶³ Hz. Muhammed'e düşman olanın kimliği konusunda İbn Abbâs, Mukâtil ve Zeccâc bir değerlendirmede bulunmaktadır. Onlara göre Furkân sûresinin 31. âyetinde söz konusu edilen "aduvv/düşman", Ebû Cehil b. Hişâm'dır. Dolayısıyla âyet onun hakkında nâzil olmuştur.⁶⁴ Zeccâc, Zemahşerî ve Râzî'ye göre ise bu âyette geçen 'aduvv kelimesinin müfred olması mümkün olduğu gibi bunu çoğul olarak, yani *a'dâ/düşmanlar* anlamında telakki etmek de mümkündür.⁶⁵ Süddî (öl. 127/745), Mâtürîdî, Semerkandî ve Seyyid Kutub'a (1906-1966) göre ise Allah her peygambere, günaha dalmış kişiler içerisinde Firavun karakterli düşmanlar ve karşıtlar ortaya çıkarmıştır. Onlar hak davaya karşı mücadele etmiş, peygamberlerle savaşmış ve onları

durumun illetini göstermek için başvurulmaktadır. Bu konuda detaylı değerlendirmeler için bk. Muhammed İbn Arafe, *Tefsir*, thk. Celâl el-Üsyütî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 3/232.

⁵⁹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 3/233.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/444-445; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/247-248; Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/459; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/132; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77.

⁶¹ Kemâlpaşazâde, *Tefsîr*, 7/331. Şehâbeddin Hafâcî ve Âlûsî'ye göre ise Hz. Âdem'in düşmanı olarak oğlu Kâbil'den söz edilebilir. Onlara göre şeytanın Hz. Âdem'e düşman olduğu düşünüldüğünde onu istisna etmeye gerek olmadığı anlaşılır. bk. Şehâbeddin Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 7/128; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 19/14.

⁶² "İşte bütün peygamberlere insanların ve cinlerin şeytanlarını düşman ettik; aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler (zuhufe'l-kavl) fısıldıyorlar." (el-En'âm 6/112) âyetinde de muârizların vahiy karşısındaki konumlarının peygamberler tarihi boyunca genel bir ilke oluşundan söz edilmektedir. Dolayısıyla İbn Kesîr'in de işaret ettiği üzere bu âyetle Hz. Peygamber'in teselli edildiğini düşünmek mümkündür. bk. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed (Kâhire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 10/303.

⁶³ İsmâ'îl Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbî, ts.), 6/207.

⁶⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 3/233; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 4/66.

⁶⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 4/66; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/78.

öldürmeye niyetlenmişlerdir. Böylece hak davasını savunanlarla mücrim gruplar arasında tarih boyunca çatışmalar olmuştur.⁶⁶ Dolayısıyla mücrimlerin peygamberlerin getirdikleri mesajlara karşı çıkmaları, Allah'ın evreni yaratıp devam ettirmek ve bu bağlamda içtimai hayatı tanzim etmek üzere koyduğu kanunlar bağlamında değerlendirilebilir.⁶⁷

1.5. Hz. Peygamber'in Şikâyetinin İ'câzî'l-Kur'ân Meselesi Açısından Değeri

Hz. Muhammed'in Allah'a münâcâta bulunduğu sözünün aktarıldığı bu âyetin lafız ve mana bakımından Hz. Peygamber'e ait olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸ Bu bağlamda mezkûr âyette birebir aktarılan Hz. Muhammed'e ait bu sözünün mu'cize ve tehdâdiye konu olup olmadığı sorulabilir. Tefsir tarihine bakıldığında Furkân sûresinin 30. âyeti ile tehdâdin tahakkuk ettiğini ve bu âyetin mu'ciz olduğunu açık bir şekilde beyân eden herhangi bir müfessire rastlanmaz. Bu konuda Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr'un (öl. 1394/1973) bu âyette geçen ifadeleri tek tek fesâhat ile belâgat açısından tahlîl etmesi, gerek arkaik zamanlardan gerekse nüzûl döneminden aktarılan kelâm-ı beşere dair ilâhî iktibâsların lafzî nakiller olmadığını belirtmesi, bu tür sözlerin aktarımında tasarrufun tahakkuk ettiğini ileri sürmesi ve nakillerdeki tasarrufları i'câz olgusuyla ilişkilendirmesi sebebiyle istisna edilebilir.⁶⁹ Ona göre söz konusu âyette *inne* edatının

⁶⁶ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 8/2688; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/248; Semerkandî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/459; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2561-2562.

⁶⁷ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/17-18.

⁶⁸ Kur'ân'ın bütünlüğünde başta Hz. Peygamber olmak üzere nüzûl dönemi muhataplardan sözlerin birebir naklediliyor olması, iki kapak arasında bulunan bütün metnin kelâm-ı Muhammed olduğunu göstermez. Zira Kur'ân'ın bütünlüğüne riayet ilkesi, onun tehdâdi olgusu ve arza/mukâbelenin tarihsel gerçekliği gibi sâiklerden hareketle Kur'ân'ın en temel hassalarından birinin, onun lafız ve mana olarak ilâhî kelâm olduğunu söylememiz mümkündür. Diğer taraftan İslâm düşünce geleneğine de bakıldığında iki kapak arasındaki Kur'ân metninin bir bütün olarak lafız ve mana ile birlikte Allah'a ait olduğu telakkisinin hâkim ve râcih yaklaşım olduğu görülmektedir. İslâm düşüncesinde Kur'ân lafızlarının aidiyetine dair serdedilen yaklaşımlar ve bunların tahliline dair kapsamlı değerlendirmeler için bk. Zakir Demir, "Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kritiği", *Kader* 20/1 (2022), 345-368; Zakir Demir, "İbn 'Akîle el-Mekkî'nin Kur'ân Lafızlarının İlâhîliğine Yaklaşımı", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 602-619; Zakir Demir, "Emîr es-San'ânî'nin İlâhî İktibâsların Mâhiyetine Dair el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân İsimli Risâlesi ve Ele Aldığı Konuların Kritiği", *Bilimname* 50/2 (2023), 207-239.

⁶⁹ İbn 'Âşûr'a göre Kur'ân'da nakledilen ilâhî atıflarda i'câz gereği birtakım tasarruflarda bulunulmuştur. Dolayısıyla Kur'ân'da yer alan ilâhî iktibâslar, birebir nakil değildir. Arap olmayanlardan iktibâsta bulunulduğunda i'câzın vuku bulacağı türden bir üslûpla Arapçaya aktarılarak; Arap olanlardan aktarıldığında ise birebir lafızlarını değil de Araplardan nakledilen sözlerin üslûbuna uygun bir şekilde tasarrufta bulunulmuştur. Ona göre Kur'ân'da hikâye yoluyla nakledilen sözler açısından sabit olan i'câz gerçeği, aslında Kur'ân'a ait olan bir i'câzdır. Dolayısıyla bizâtihi hikâye yoluyla aktarılan sözlerin kendisinde yani kelâm-ı mahkîde (el-akvâlû'l-mahkiyye) değildir. İbn 'Âşûr'un bu konudaki ifadeleri şöyledir: "Kur'ân, kendilerinden hikâyeyi aktardığı kimse veya toplumların sözlerini aktarırken, hikâyede tasarrufa gitmektedir. Çünkü Kur'ân, onu, kendisine özgü olan i'câz tarzının gerektirdiği bir kalıba sokarak verir. Kur'ân ifadeyi, onlardan çıktığı şekilde sunmaz. Kur'ân, aslında Arapça olmayan birtakım sözleri hikâyeye ederek aktardığında, onların delâlet ettiği manayı, öylesine bir Arapça kalıp ile sunar ki, bu bile i'câz haddine (haddü'l-i'câz) varacak tarzda sunulur. Eğer aktaracağı görüşler, Araplara ait hikâyeler ise bunda da öyle bir tasarrufa gider ki, aktarılan ifade ve anlatıma uygun bir tasarruf çerçevesinde verir. Çünkü Kur'ân, onların lafızlarını, kullandıkları sözcükleri hikâyeye ile aktarmaya bağlı kalmaz. Aksine onların ifadelerinden çıkan ders ne ise o çerçevede sunar. Aslında Araplar, sözleri hikâyeye ederlerken genişlik tanırırlar. Çünkü onlar bu konuda kuru kuruya lafza sözcüğe değil, onun ihâta ettiği manalara önem verirler." bk. İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/113, 120-121.

kullanılmasının sebebi, bahis konusu şikâyetin önemini vurgulamaya ve buna bir değer atfetmeye yöneliktir. Şikâyete konu olan kimselerin “kavmî” kelimesi ile ifade edilmesi, Kureyşlilerin vahiy karşısındaki durumlarını eleştirmek içindir. Zira kavmiyet anlayışının hâkim olduğu bir vasatta içlerinden çıkan birine sahip çıkmaları ve onu desteklemeleri beklenmektedir. Keza ona göre bu âyette geçen *inne kavmî't-tehazû hâze'l-Kur'âne mehcûren* ifadesi, “inne kavmî hecerû'l-Kur'ân” ifadesinden daha belîğdir. Zira hecere fiili, “tek taraflı olan ilişki bağına koparmak” anlamına gelir. Oysa Kur'ân hâcere fiilinin ism-i mef'ûl kalıbını kullanarak iki taraflı olan ilişkinin bağına koparmaya işaret etmiştir.⁷⁰ İbn 'Âşûr'a göre vahyin *hâze'l-Kur'ân* şeklinde ism-i işaretle kullanılması, Kur'ân'ı yüceltmek içindir. Bu şekilde Kur'ân gibi bir kitabın terk edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca onun ilgilenilmeye ve yararlanılmaya her şeyden daha öncelikli olduğu söylenmiş olmaktadır.⁷¹

Kanaatimize göre tehdâdî olgusunun âyet veya âyet parçacıklarında değil de uzun veya kısa olmasına bakılmaksızın sûrenin bütünlüğünde olduğu ileri sürüldüğünde Kur'ân'da aktarılan Hz. Peygamber'in bu sözünün i'câza konu olmadığı söylenebilir. Ne var ki tefsir geleneğine bakıldığında İbn 'Âşûr gibi bazı âlimlerin âyet veya âyet parçacıkları ile tehdâdî düşüncesini savundukları görülmektedir.⁷² Lafız ve mananın kelâm-ı beşere aidiyeti saptanan Furkân sûresinin 30. âyetinin ve bunun gibi ilâhî nakilleri muhtevi diğer âyetlerin bu yaklaşımla çeliştiğini söylememiz mümkündür. Bu doğrultuda Râzî'nin de belirttiği gibi i'câz olgusu nüzûl dönemi muhataplarından aktarılan bu tür iktibâslara teşmil edilmemeli ve mu'ârizların bu tür pasajlarla tehdâdîye davet edildikleri ileri sürülmemelidir.⁷³ Netice olarak Hz. Peygamber'e ait olan bu sözü, ilâhî kelâmın içerisinde aynıyla eklenmeden evvel i'câzlığı ve tehdâdî yönü olmadığı gibi Kur'ân içerisinde yer aldıktan sonra da böylesi bir niteliği olmamalıdır.

2. Makâsîdî Tefsir/Gâî İlke Açısından Furkân Sûresinin 30. Âyetinin Tahlili

İslâm düşünce tarihine bakıldığında makâsîdü's-şâri', makâsîdü's-şerî'a, el-makâsîdü's-şer'iiyye ve 'ilelü's-şerî'a gibi tamlamaların bulunduğu ve bunların birbirine yakın anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu terkiplere daha çok Allah'ın teşrîin her aşamasında ya da büyük çoğunluğunda kulların maslahatlarının gerçekleştirilmesi için gözetmiş olduğu manalar, sırlar, hikmetler ve illetler yüklenmektedir. Dolayısıyla bu tamlamalarla çoğunlukla Kur'ân'ın eczasından olan şer'î hükümlerin genel veya cüz'î maksatları kastedilmektedir.⁷⁴ Tefsir tarihinde ise yer yer müfessirlerin Kur'ân âyetlerinin maksatlarını saptamak bağlamında min a'zami makâsîdi's-sûreti (sûrenin en yüce maksatlarından biri), el-maksûdu bi-hâzihi'l-âyeti (bu âyetle amaçlanan), el-maksadu mine'l-âyeti (bu âyetten maksat) ve el-'ibretü fi'l-kıssa (bu kıssadaki ibret/öğüt) gibi

⁷⁰ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî* (Kâhire: Dâru Ahbâri'l-Yevm, 1991), 17/10429.

⁷¹ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/17.

⁷² Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, İbn Teymiyye, Zerkeşî, Birmâvî ve Alî el-Kârî âyet ile tehdâdî yaklaşımının savunucularından bazılarıdır. bk. Demir, *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti*, 275-283.

⁷³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/162, 28/215-217.

⁷⁴ Makâsîd düşüncesinin tarihsel seyri ve gelişimine dair kapsamlı değerlendirmeler için bk. Ahmed er-Reysûnî, *Nazariyyetü'l-makâsîd 'inde'l-İmâm eş-Şâtîbî* (Riyâd: ed-Dârü'l-Âlemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1992), 5-13; Abdurrahman Haçkalı, *Şatîbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 55-78.

ifadelere yer verdikleri ve dolayısıyla makâsid nazariyesini ahkâma indirgemedikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵ Mamafih klasik dönem tefsir düşüncesinde âyet veya sûre merkezli Kur'ân'ın küllî maksatlarını tespit etme ve bunu bir yorum aracı olarak kullanan bir müfessire pek rastlanmadığı söylenebilir. Ancak bu durum müfessirlerin Kur'ân metninin anlam ve maksatlarını tespit etmeye çalışmadıkları ve bunu gündemlerine taşımadıkları şeklinde anlaşılmalıdır. Zira Hz. Muhammed -ihtiyaç hasıl olduğunda- Kur'ân'ın lafız, anlam ve maksatlarını sahâbeye öğrettiği gibi sonraki dönem müfessirler de yer yer âyetlerin hikmet ve gayelerini izaha çalıştıkları müşâhede edilmektedir. Modern dönemde ise Kur'ân'ı anlama ve yorumlama konusunda gâî ilke/yorum anlamında yaygınlaşan makâsîdî tefsir ise onun spesifik/cüz'î pasajlarından hareketle küllî veya cüz'î maksatlarını tespit etme ameliyesidir. Bu bağlamda Muhammed Abduh ve Reşîd Rıza'nın *Tefsîrü'l-Menâr*'ı ile İbn 'Âşûr'un *et-Tahrîr ve't-tenvîr*'i Kur'ân'ın küllî maksatlarının tespiti merkezli ilk çalışmalar arasındadır.⁷⁶

Makâsîdî tefsir açısından Furkân sûresinin 30. âyetine bakıldığında inananlar için Kur'ân'ı hecr etmenin, onun üzerinde tefekkür etmemek, öğütlerinden, mesajlarından etkilenmemek, amelî hükümlerini uygulamamak, onu sosyal hayattan uzaklaştırmak, onu kavrama ve Allah'ın onunla ne amaçladığını bilme çabası içerisinde olmamak olduğu düşünülebilir.⁷⁷ Zira Hz. Muhammed'in şikâyetini içeren bu âyetin nazmı her ne kadar Kureyşlilerin Kur'ân karşısındaki tutumunu içeriyor olsa da onun üzerine tefekkür etmeyen, hükümlerine kayıtsız kalan inanan veya inanmayan sonraki dönem muhatapları da kapsadığı anlaşılmaktadır. Bir tefsir usûlü ilkesi olarak bilindiği üzere sebebin hususi oluşu âyetin umumi hüküm ifade etmesine engel teşkil etmemektedir.⁷⁸

2.1. Hz. Peygamber'in Şikâyetinin Azabın Gelmesiyle İlişkisi

Kur'ân'ın bütünlüğünde serdedilen nübüvvet geleneğine bakıldığında peygamberlerin çoğunun ilâhî mesajları muhataba iletmede karşılaştıkları sorunları Allah'a arz ederek ona münâcâta buldukları ve bu durumun genel bir ilke (sünnetü'l-mürselîn) olduğu müşâhede edilmektedir.⁷⁹ Dolayısıyla vahyi muhataplara iletmede birtakım zorluklarla karşılaşan peygamberlerin münâcâta bulunmalarının bir nebevî gelenek olduğu söylenebilir. Allah'ın hem Hz. Peygamber'in vahye dair sorumluluğunu yerine getirip getirmediğini hem de vahye mazhar olan toplumun tutumunu ezeli bilgisiyle bildiği müsellemdir. Hal böyleyken Hz. Peygamber'in kavmini Allah'a şikâyet etmesinin

⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/50; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/136; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 16/19; Burhânüddîn İbrâhîm el-Bika'î, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süver* (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/402, 5/173.

⁷⁶ Tefsirde gâî yorumun tarihsel seyri hakkında detaylı değerlendirmeler için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Gâî Yorum* (Ankara: OTTO Yayınları, 2016), 103-146; Adil Bor, *Bir Yöntem Olarak Makâsîdî Tefsir İbn 'Âşûr Örneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 60-110.

⁷⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'u't-Tefsir*, thk. Yüsri es-Seyyid Muhammed (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427), 2/258; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâid*, thk. Muhammed Uzeyr Şems (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1429), 118; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/17; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1932), 12/183.

⁷⁸ İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 1/296. İlgili tefsir kaidelerinin gerekçesi için bk. Esat Özcan, "Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Revâ'i'u'l-Beyân Tefsirindeki Tercih Yöntemi", *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 198-199.

⁷⁹ Yûsuf 12/86; el-Furkân 25/30; Nûh 71/5-9. Benzer değerlendirme için bk. Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 2/382; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 4/98; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/17.

anlamı nedir? Allah'ın Hz. Peygamber'in sözünü tekrar ona bir Kur'ân âyeti olarak indirmesinin anlamı ve hikmeti nedir? Bu ve benzeri sorulara yanıt aramak için tefsir geleneğine bakıldığında bir peygamberin kavmini Allah'a şikâyet etmesinin anlamı konusunda müfessirlerin farklı değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. Hemen belirtelim ki Şeyhzâde'nin (öl. 950/1543) de işaret ettiği üzere Allah'ın Hz. Peygamber'in sözünü bir Kur'ân âyeti bağlamında vahyin muhatabı olarak tekrar ona indirmesinin sebebi, kavminin Kur'ân karşısındaki durumunu ona haber vermek ve bildirmek değildir. Zira Hz. Peygamber bu durumu bildiği için Allah'a münâcâta bulunmuştur.⁸⁰ O halde onun sözünün tekrar bir âyet olarak ona nâzil olmasının, onun dışındaki diğer muhataplar açısından bir anlamı olmalıdır. Bu doğrultuda tefsir tarihinde kırılma noktasının Zemahşerî ile başladığını söylememiz mümkündür. Onu bu konuda takip eden Ebû'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310), Bikâ'î, Kemâlpaşazâde, Şeyhzâde ve İbn Âşûr'un da belirttikleri gibi Furkân sûresinin 30. âyetindeki anlatım, Hz. Peygamber'in şikâyetinin önemini ve Kureyş kavmi için tehdidi ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle Allah bu âyette Hz. Peygamber'in sözünü naklederek, müşrikleri korkutmakta ve Hz. Peygamber'i onlara karşı muzaffer kılacağını bildirmektedir. Zira peygamberler kavimlerine dair bu tür şikâyetlerle Allah'a iltica ettikleri zaman onlara süre verilmeden cezaya duçar olurlar.⁸¹ Nitekim Hz. Nûh'un kavmini Allah'a şikâyet etmesi üzerine kavmi ilâhî azapla cezalandırılmış ve helak olmuşlardır. Kur'ân'da Hz. Nûh'un kavmi hakkında Allah'a iltica ettiği sözleri şöyle aktarılmaktadır: “Nûh şöyle dedi: ‘Rabbim! Doğrusu ben kavmimi gece gündüz hakka çağırdım. Fakat benim çağrım sadece kaçırlarını arttırdı. Kendilerini başıslaman için ben onları ne zaman çağırdıysam, parmaklarını kulaklarına tıkadılar; elbiselerini başlarına bürüdüler, ayak dirediler, kibirlendikçe kibirlendiler. Yine de ben onları açıkça çağırmaya devam ettim. Onlara açık da söyledim, yerine göre gizli de söyledim.’”⁸²

Hz. Muhammed'in mezkûr şikâyetinin mana itibariyle Hz. Nûh'un kavmini uzun uzun şikâyet ettiği yukarıdaki sözleriyle aynı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, 'Hz. Nûh'un söz konusu ifadelerinden maksat, kavminin başına ilâhî azabın gelmesi olduğuna göre Hz. Muhammed'in söz konusu şikâyetinin anlamının da böyle olduğu düşünülebilir mi? Hz. Muhammed'in ifadelerinde de bir helak talebi izlenimi olduğu halde müşrikler neden helak olmamışlardır?' şeklinde sorular sorulabilir. Tefsir tarihinde bu muhtemel soruya ilk kez Fahreddin er-Râzî'nin işaret ettiği ancak Nizâmeddin en-Nîsâbûrî (öl. 730/1329) ve İbn Âdil ed-Dımaşkî (8./14. yüzyıl) gibi onun takipçilerinin de bu konudaki değerlendirmesini benimsedikleri ve tefsirlerinde bunu birebir naklettikleri görülmektedir.⁸³ Râzî'ye göre Hz. Peygamber, kavmine beddua etmemiş ve onlar için bir ceza talebinde bulunmamıştır. Bunun için Hz. Nûh'un kavmi helak edilirken Hz. Peygamber'in

⁸⁰ Şeyhzade, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl*, 6/287.

⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/535; Bika'î, *Nazmü'd-dürer*, 13/376; Kemâlpaşazâde, *Tefsîr*, 7/330; Şeyhzade, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl*, 6/287; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 19/17. Benzer bir değerlendirme için bk. İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*, 4/96.

⁸² Nûh 71/5-9.

⁸³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 24/77-78. Râzî'nin Furkân sûresinin 30 ve 31 numaralı âyetlerine dair bu değerlendirmesinin birebir bazı tefsirlerde aktarıldığı görülmektedir. Bu konuda bk. Nizâmeddin en-Nîsâbûrî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân*, thk. Zekeriyâ 'Umeyrât (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 5/235-236; Sirâcüddîn Ömer İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 14/524-526.

kavmine bir şey olmamıştır. Râzî'nin bu konudaki temel izleği, Hz. Nûh'un kavmini Allah'a şikâyet ettiği bu sözlerin hemen arkasından onlara açıkça beddua etmesi⁸⁴ buna karşın Hz. Muhammed'in kavmine dair bu şikâyeti peşi sıra bir bedduada bulunmamasıdır.⁸⁵ Dolayısıyla Hz. Nûh'un bu konudaki sözleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde bunun bir azap talebi anlamına geldiği görülmektedir. Oysa Hz. Peygamber'in ifadeleri yalnızca bir durum tespiti gibidir. Yani salt bu sözünden hareketle onun azap talep ettiğini söylememiz mümkün görülmemektedir. Bize göre bu durum Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden daha az eziyete maruz kaldığını göstermez. Zira Hz. Peygamber vahyi tebliğ karşısında karşılaştığı ezayı bir hadisinde şöyle ifade etmektedir: "Hiçbir peygamber benim çektiğim kadar eziyet çekmemiştir."⁸⁶ Bu hakikate rağmen Allah, Furkân sûresinin 31. âyetiyle Hz. Peygamber'in bu şikâyetine cevap vererek sabretmesi gerektiğini bildirmektedir. Bu da onun kavmine beddua etmemesi gerektiği yönünde bir emir gibidir. O halde müşriklerin toplu bir helake uğramamaları, Hz. Muhammed'in bu şikâyetinin hemen sonrasında onlara açıkça beddua etmemesinden dolayıdır.⁸⁷

Son tahlilde Furkân sûresinin 30. âyetinde Hz. Peygamber bir helak talebinde bulunmaktan ziyade, Allah'ı müşriklerin Kur'ân'a karşı tutumlarına şahit tutmak ve elinden geleni yaptığını göstermek için münâcâta bulunduğu düşünülebilir.⁸⁸ Öte yandan Hz. Peygamber'in Mekke'de kendilerini Allah'a şikâyet ettiği Mekkeli Kureyşlilerin Bedir Gazvesi'nde öldürülmüş olmaları dolaylı olarak onun şikâyetinin gereği olan helak ve azabın tahakkuk ettiği söylenebilir. Zira bu gazvede başta Hz. Muhammed'in en büyük düşmanı Ebû Cehil olmak üzere yetmiş kadar Kureyşli öldürülmüştür.⁸⁹ Hz. Peygamber'in Kur'ân üzerinde tefekkür etmeyen, onun hükümlerinin gereğini yerine getirmeyen ümmetine dair şikâyetinin mücebine gelince bunun âhirette tahakkuk edeceği ileri sürülebilir.

2.2. Kur'ân'ı Terk Etmenin Yolları

Tefsir tarihinde İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) bahis konusu âyeti, gâî ilke açısından sistematik bir şekilde yorumlamaktadır. *Mehcûr* kelimesinden yola çıkarak Kur'ân'ı terk etmenin ve ondan uzaklaşmanın beş şekilde olduğunu belirtmektedir. Bir diğer ifadeyle ona göre söz konusu âyette geçen *mehcûr* kelimesinin kapsamına giren beş ilkedен söz edilebilir. İbn Kayyim'in dışındaki diğer birçok müfessirin ise Kur'ân'ı terk etmenin yalnızca bir yönüne işaret ettikleri müşâhede edilmektedir. Söz gelimi İbn Fâris (öl. 395/1004) ve İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) Kur'ân'ı hecr etmeyi Kur'ân'ı tilâvet etmemekle ilişkilendirmektedirler. Bu bağlamda İbn Fâris'e göre Kur'ân okumayı alışkanlık haline getirmemek onu terk etmektir. Söz konusu âyetle istidlâlde bulunarak böylesi bir durumun hükmünün de mekrûh olduğuna değinmektedir.⁹⁰ Bursevî onun bu konudaki

⁸⁴ Nûh 71/26-27.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 24/77-78.

⁸⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), "Kıyamet", 34 (No. 2472).

⁸⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 24/77-78.

⁸⁸ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2561.

⁸⁹ Cevherî, *el-Cevâhir*, 12/183; Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/325-327.

⁹⁰ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İklîl fî istinbâti't-tenzîl* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981), 197; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 12/4575.

yaklaşımına bir eklemede bulunarak ezberlenen Kur'ân'ın unutulmasının onun hecr etmekle ilişkisine işaret etmektedir. Buna göre bir kimsenin Kur'ân'dan bir âyet veya sûre ezberleyip de sonra bunları unutmaması onu terk etmenin bir versiyonudur. Bir diğer ifadeyle Kur'ân'dan ezberlediğini unutmak, Mushaf'tan bile okuyamayacak hale gelmek, onun bakış açısına göre kerîh görülmektedir. Keza ona göre ilgili âyetin nazımının kapsamına girmemek, yani büsbütün Kur'ân'ı terk edenlerden olmamak adına Kur'ân'ı her gün ve her gece okuyup ezberlemek gerekmektedir.⁹¹ Benzer şekilde Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (öl. 774/1373) ise tefsirinde Kur'ân'ın prensipleri yerine başka kimselerin sözlerinin esas ve ölçüt alınmasını Kur'ân'ı terk etmenin bir yolu olarak telakki etmektedir.⁹² Bu girizgâhtan sonra İbn Kayyim başta olmak üzere söz konusu âyeti tefsir tarihinde Kur'ân'ı hecr etmenin yolları bağlamında yorumlayan müfessirlerin yaklaşımları doğrultusunda şöyle bir tasnif yapılabilir:

2.2.1. Kur'ân'ın İlâhî Kaynaklı Oluşuna İtiraz Etmek

Kur'ân'ı hecr etmenin birinci yolu, -İbn Kayyim'in de işaret ettiği üzere- Kur'ân'ı dinlemeyi, ona inanmayı, tasdik etmeyi, kulak vermeyi terk etmek ve ondan ayrılmaktır.⁹³ Bu gerçeği Allah nüzûl dönemi muârizlerinin ifadeleriyle “*İnkârcılar dediler ki: 'Bu Kur'ân'ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın, belki bastırırsınız!'*”⁹⁴ âyetinde nakletmektedir. Buna göre Kureyşliler Kur'ân'a inanmayarak onu bütünüyle terk etmişlerdir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kur'ân'ı hecr etmenin bu yoluna

⁹¹ Bursevî, *Râhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 6/207. Hadis metinlerine bakıldığında Kur'ân'ı tilâvet etmeyi ihmal etmenin ve ezberlenen pasajlarını unutmanın onu hecr etmekle ilişkilendirildiğini destekleyen çok sayıda merfû' hadis olduğu görülmektedir. Söz gelimi ümmetin sevap ve günahlarının arzı konusunda temel hadis kaynaklarında geçen bazı hadisler Kur'ân'ı unutmanın onu terk etmekle ilişkili olduğu düşünülebilir. Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ümmetimin sevapları bana az olundu. Hatta mescidi temiz tutmak için çıkarıp attığı en ufak bir çöp parçasına varıncaya kadar... Ümmetimin günahları da bana az edildi. (Bunlar arasında) Bir insanın Kur'ân'dan öğrenip de unuttuğu bir âyet ve sûreden daha büyük bir günah görmedim.” bk. Tirmizî, *es-Sünen*, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 19 (No. 2916). Keza sahâbe ve tâbi'ûn tabakalarından Kur'ân'ı unutmanın mekrûh sayıldığı görüşler bulunmaktadır. Kur'ân'ı unutmanın hükmü konusunda detaylı değerlendirmeler ve mülahazalar için bk. Abdulazîz b. Merzûk et-Tarîfî, *et-Tefsîr ve'l-beyân li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1438), 4/1892-1895.

⁹² İbn Kesîr bu konuda şöyle der: “Kur'ân'ı bırakıp onun yerine şiir, söz, şarkı ve eğlence gibi Kur'ân dışında alınmış bir söz ya da başkasından alınmış herhangi bir yola sapmak onu terk etmektir.” bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 10/303. Benzer bir değerlendirme Ehl-i Kur'ân ekolünün savunucularından biri olan Bayraktar Bayraklı'nın ifadelerinde de görülmektedir. Bayraklı, Kur'ân yerine müçtehitlerin fetvalarının esas alınmasını Kur'ân'ı terk etmenin en esaslı yolu olduğunu şöyle belirtmektedir: “Günümüzde Kur'ân'ı sadece Kur'ân'a inanmayanlar terk etmedi, kendilerini mü'min sanan insanlar da Kur'ân'ı terk etti. Kur'ân'ın kapağını açmayanlar, onun kapağını açtığı ve onun tahsilini yapar gibi görüldüğü halde onu terk edip başkalarının sözleriyle fetva verip onu terk edenler yok mudur? Kur'ân'ı bırakıp müçtehitlerin fetvalarını dini görüş olarak ortaya atanlar yok mudur? Demek ki günümüzde Müslümanlar Kur'ân'ı terk etmiş durumdadır. Şikâyetimiz, sadece kâfirlerin Kur'ân'ı terk etmelerinden değil, Müslüman âlimlerin ve din görevlilerinin de Kur'ân'ı terk etmesindedir. Artık Kur'ân mezarlarda, ölümler için okunmakta, duvara bir süs eşyası gibi asılmakta, sadece sayılan dört delilden biri olarak kabul edilmektedir; ama içine bakıp Allah'ın nasıl bir mesaj verdiğine bakan yoktur. İşte Müslümanların Kur'ân'dan kaçışı, hicret etmesi onu terk etmesi bu âyet ile ifade edilmektedir.” bk. Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2004), 13/498-499. Onun bu değerlendirmesine göre mezhep imamlarının görüşleri, Müslümanların Kur'ân mesajını anlamalarına engel olmuştur.

⁹³ Cevziyye, *Bedâi'u't-Tefsîr*, 2/258; Cevziyye, *el-Fevâid*, 118.

⁹⁴ Fussilet 41/26.

Mukâtil b. Süleymân da tefsirinde işaret etmiştir. Ona göre “Kur’ân’ı hecr etmek”, ona imanı terk etmek ve iltifat etmemektir.⁹⁵ Derveze de Kur’ân’ı hecr etmenin bu yoluna değinmektedir. Ona göre Hz. Peygamber’in bu sözünden maksat, onların Kur’ân’dan yüz çevirmeleri ve onu tasdik etmemeleridir.⁹⁶

Nüzûl dönemindeki Kur’ân muarızlarının bu tutumu, sonraki dönemlerde ona inanmayanlar tarafından sürdürülmüştür. Modern dönemde doğu ve batı ülkelerinde farklı zamanlarda Kur’ân’ın yırtılması, üzerine basılması, yakılması; Kur’ân yakma günlerinin belirlenmesi veya Kur’ân yakma kampanyalarının düzenlenmesi bu bağlamda değerlendirilebilir.⁹⁷ Dolayısıyla hem nüzûl hem de sonraki dönemlerde Kur’ân muârızlarının bu tutumları, Kur’ân’ı terk etme kabildendir.

2.2.2. Kur’ân’ın Ahkâmına Dair Hükümleri Uygulamaktan Vazgeçmek

İbn Kayyim’in de belirttiği üzere Kur’ân’ı hecr etmenin bir diğer yolu, onun ilâhî bir kelâm olduğuna itikat etmiş ve onu okumuş olmakla birlikte prensiplerini uygulamayı terk etmek, belirlemiş olduğu helal ve haramını gözetmekten kaçınmaktır.⁹⁸ Bir diğer ifadeyle onunla amel etmeyi, emirlerine sarılmayı, yasaklarından çekinmeyi terk etmektir. Bu yaklaşıma göre bir mü’minin Kur’ân’ı okuduğu, onun hükümlerini bildiği ve manaları üzerinde tefekkür ettiği halde prensiplerini hayatına yansıtmaması, Kur’ân’ı terk etmek olarak değerlendirilmektedir. Abdulaziz Bayındır da Kur’ân ahkâmını reddetmeyi onu terk etmenin bir yolu addetmektedir. Ona göre İslâm ahkâmı başta olmak üzere Müslümanların problemlerinin Kur’ân ile çözülemeyeceğini söylemek onu terk etmek ile aynı şeydir. Keza tarihselcilik söylemi de ona göre bu bağlamda Kur’ân’ı tarihe gömme girişimi olduğu için onu terk etmenin yollarından biridir.⁹⁹ Kanaatimize göre Kur’ân’da iman, ahlâk ve amelînin bütününden oluşan bir din olgusunun ortaya konulması ve bu bağlamda uyumsuzluğun çok sayıda sûrede tenkit ediliyor olması bu yaklaşımı desteklemektedir.¹⁰⁰

Çağdaş dönemde bazı Müslümanların münafıklık yapmalarına ihtiyaçları olmamasına rağmen Kur’ân’ın kimi hükümleriyle alay ettikleri ve onları küçümsedikleri müşâhede edilmektedir. Onların bu yaklaşımları da Kur’ân’ı terk etmenin bu versiyonu içerisinde düşünülebilir. Sonuç olarak Hz. Peygamber’in söz konusu şikâyetine göre bir kimse Kur’ân konusunda bilmediği şeyleri terk etmekle değil de bildiği şeyleri uygulamamakla kınanmayı hak etmektedir.

⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 3/233. Ayrıca bk. Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/132.

⁹⁶ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 3/79.

⁹⁷ Amerikalı rahip Terry Jones, 11 Eylül 2010 tarihini tüm dünyada “Kur’ân yakma günü” olarak deklare etmiştir. Murat Erdin, *11 Eylül Saldırıları Ve İslamofobi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 17, 34.

⁹⁸ Cevziyye, *Bedâ’u’t-Tefsîr*, 2/258; Cevziyye, *el-Fevâid*, 118.

⁹⁹ Gören, “Furkan Suresi 30. Âyet”, 00:00:13-00:01:22. Bayındır, Furkan sûresinin 30. âyetine dair görüşünü, *Kur’an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar* isimli kitabında şöyle ifade etmektedir: “Akaid, fıkıh, kelâm ve sair konularda oluşmuş mezhepler vardır. Bu mezheplere ait kitaplarda Kur’ân’a ters görüşler bulunur. Bu görüşler genellikle eskilere dayandırılır. Bunun böyle olacağını Kur’ân haber vermiştir. Allah şöyle buyurur: ‘O gün elçi diyecek ki, Ya Rabbi, benim kavmim bu Kur’ân’ı kendilerinden uzak tuttular.’” bk. Abdulaziz Bayındır, *Kur’an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2014), 14.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/25, 82, 277; Âl-i ‘İmrân 3/57; en-Nûr 24/55, el-Hucurât 49/14; es-Saf 61/2.

2.2.3. İlahiyat Konularında Kur'ân'ın Hakem Olmasını Reddetmek

İbn Kayyim'e göre Kur'ân'ı hecr etmenin bir diğer yolu, inanç esasları ve uygulamayla ilgili diğer meselelerde onu hakem görmemek, onunla muhakeme olmaktan kaçınmak, onun kesinlik ifade etmediğini telakki etmek, delillerinin katıyyet/kesinlik (ilim) bildirmeyen lafzî/yüzeysel deliller olduğunu düşünmektir.¹⁰¹ İbn Kayyim'in bu yaklaşımına benzer bir değerlendirmeyi Seyyid Kutub'un da yaptığı görülmektedir. Ona göre Kur'ân'ı hecr etmenin anlamı, onu boykot etmek, ondaki gerçekleri görüp aydınlık dolu hidayetini erememek ve onu hayat düsturu yapmamaktır. Kutub'a göre Kur'ân en doğru yola götüren bir hayat kitabı olmak üzere nâzil olduğu halde müşrikler ona kulak vermediler. Kutub'un bu yorumuna göre Kur'ân'ı terk etmenin bir diğer yolu gündelik hayata dair meselelerde Kur'ân'ı hayat düsturu yapmamaktır.¹⁰²

Muhammed Esed'in de -İbn Kayyim ve Kutub gibi- benzer bir tahlilde bulunduğu müşâhede edilmektedir. Esed'e göre Müslümanların bir kısmı Kur'ân'ı dünyevî istek ve tutkularına muarız gördükleri veya zamanın değişen şartları karşısında "geçerliğini yitirmiş bir öğreti" olarak telakki ettikleri için ona gözden çıkarılacak bir şey olarak inanmışlardır. Ancak onun da işaret ettiği üzere bu tutum Müslümanların bütününe teşmil edilmemelidir. Zira Kur'ân mesajlarının ve direktiflerinin ulaştığı toplulukların büyük çoğunluğu, onu ilâhî kaynaklı bir kitap olarak telakki etmekte ve bu telakki varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla muhtelif milletler onun, kelimenin en geniş anlamıyla, "her bakımdan tutarlı ve her çağda geçerli bir metin" olduğuna inandıklarına göre "inne kavmî/gönderildiğim toplum" ifadesi, Hz. Peygamber'in ümmetinin hepsini kapsamamaktadır. Esed'e göre "inne kavmî" ifadesinde ismen bu ümmete mensup bir birey olduğu halde hakikatte Kur'ânî direktiflere olan inancını tamamıyla kaybetmiş kimseler kastedilmektedir. Onun da belirttiği gibi bu âyetin vecîz üslubu içinde Kur'ân'ı terk etmenin bu yolu dolaylı olarak mevcuttur.¹⁰³

2.2.4. Kur'ân Üzerinde Tefekkür Etmemek

İbn Kayyim, Kâsımî ve Derveze başta olmak üzere çok sayıda müfessire göre Kur'ân'ı hecr etmenin en esaslı yolu, Kur'ân üzerinde tedebbür ve tefekkür etmemek, onu anlama ve Allah'ın onunla ne amaçladığını bilme çabası içerisinde olmamaktır.¹⁰⁴ "Şu Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmezler mi ki; şayet o, Allah'tan başkası tarafından gelseydi, onda çok sayıda çelişki bulurlardı."¹⁰⁵ âyetinde açıkça belirtildiği üzere Kur'ân üzerinde tefekkür etmek, inananların karakteristik bir özelliğidir. Benzer şekilde "Bunlar hiç Kur'ân üzerinde düşünmezler mi? Yoksa kilit üstüne kilit mi var kalpleri üzerinde?"¹⁰⁶ âyetinde Kur'ân üzerinde tefekkür etmekten kaçınmak, münafıkların temel bir hasleti olarak zikredilmektedir. Zira Kur'ân âyetleri üzerinde tedebbür eden bir kimse ancak onun hükümlerinden ve mesajlarından istifade edebilir. Ayrıca Gazzâlî'nin de işaret ettiği gibi Kur'ân

¹⁰¹ Cevziyye, *Bedâi'u't-Tefsir*, 2/258; Cevziyye, *el-Fevâid*, 118.

¹⁰² Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2561.

¹⁰³ Muhammed Esed, *The Message of Qur'an/Kur'ân Mesajı*, çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), 882.

¹⁰⁴ Cevziyye, *Bedâi'u't-Tefsir*, 2/258; Cevziyye, *el-Fevâid*, 118; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 12/4574; Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 3/80.

¹⁰⁵ en-Nisâ 4/82.

¹⁰⁶ Muhammed 47/24.

okumaktan temel maksat da onun manaları üzerinde tedebbür etmek, tefekkür etmektir.¹⁰⁷ Yani, Kur'ân okumanın en önemli ve en çok arzulanan gayesi onun manaları üzerinde düşünmektir. Dolayısıyla Kur'ân'ı mehcûr bırakmanın panzehri onu anlayarak ve üzerinde tefekkür ederek okumaktır.

Tefsir tarihine bakıldığında Sa'lebî, Zemahşerî, İbn Atiyye, Râzî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273), Beyzâvî (öl. 685/1286), İbn Arafe (öl. 803/1401) ve Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) gibi çok sayıda müfessirin tefsirlerinin satır aralarında, Kur'ân'ı hecr etmenin onun üzerinde tefekkür ve tedebbür etmemekle ilişkili olmasının imkânına kapı araladıkları ve bu konuda Enes b. Mâlik (öl. 93/711) kanalıyla merfû' bir hadîs naklettikleri görülmektedir. Bu hadîs metni de şöyledir: "Kim Kur'ân'ı öğrenir, öğretir ve Mushaf'ı bir [duvara] asar da onun buyruklarını dikkate almaz ve açıp bakmazsa, kıyamet günü o kişinin [boynuna asılı] olarak gelir ve 'Ey âlemlerin Rabbi! Bu kulun beni terk etti. Benimle onun arasında hüküm ver' der."¹⁰⁸ Bu hadis metninde temsilî bir anlatımla Müslümanların Kur'ân ile olan bağlantılarından söz edilmekte ve Hz. Peygamber gibi Kur'ân'ın bizzat kendisinin de okuyucularından şikâyetçi olacağı açıklanmaktadır. Erken dönem tefsir metinlerinde Sa'lebî'den önce bu hadis metni ile söz konusu âyetin tefsir edilmediği görülmektedir. Kanaatimize göre bu durum, mezkûr hadisin râvîleri arasında yer alan Ebû Hüdbe İbrâhîm b. Hüdbe'nin (öl. 200/815) hadis uzmanları tarafından cerh edilmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁹ Hadisin bu illetine rağmen Sa'lebî sonrası birçok müfessirin onun sıhhati konusunda herhangi bir değerlendirmede bulunmadan naklettikleri görülmektedir. Ayrıca hadis metninde "Mushaf" kelimesinin geçiyor olması da bu hadise ihtiyâtla yaklaşmamızı gerektirmektedir. Zira terminolojik olarak "Mushaf" kelimesinin Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ı cem' etme faaliyeti sonrasında vücut bulduğu yönündeki bilgiler yaygındır.¹¹⁰

Mustafa İslamoğlu da bu âyeti, Müslümanların Kur'ân'ı nesneleştirip hayattan dışlamak olarak yorumlamaktadır. Ona göre Kur'ân'ın nesneleştirilmesi de dört aşamalı bir süreçte tahakkuk etmiştir: "Anlam üretilmeyince tüketildi. Tüketilen anlamdan doğan açık form yüceltilerek kapatıldı. Yüceltilen form anlamının konusu olmaktan çıkıp nesneleşti. Nesneleşen forma ise mukaddes ölü metin muamelesi yapıldı. Âyet sürecin sonunu daha baştan haber verir."¹¹¹ Ona göre Kur'ân'ı hecr etmek, bir Müslümanın onu okuduğu, ezberlediği ve en güzel hatlarla yazdığı halde

¹⁰⁷ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1982), 1/282; İbn 'Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, 2/264.

¹⁰⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/132; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/347; İbn 'Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/209; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/77; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 15/405; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşî (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/123; İbn Arafe, *Tefsir*, 3/232; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, ts.), 4/175.

¹⁰⁹ Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) ve Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'ye (öl. 1031/1622) göre bu hadis metninde geçen Ebû Hüdbe İbrâhîm b. Hüdbe el-Fârisî el-Basrî isimli râvî yalancılıkla (el-kezzâb) ve bâtlı haberleri nakletmekle itham edilmiştir. Onun hadislerinin zayıflığını gösteren diğer nitelemeler hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/58; Muhammed 'Abdürraûf el-Münâvî, *el-Fethu's-semâvî bi-tahrîci ehâdisi Tefsîri'l-Kâdî'l-Beyzâvî*, thk. Ahmed Müctebâ b. Nezîr es-Selefi (Riyâd: Dâru'l-Âsima, 1409), 881.

¹¹⁰ Mushaf kelimesinin anlam yolculuğuna dair detaylı mülahazalar için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/242-248.

¹¹¹ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'ân*, 2/704.

ondan yararlanamaması ve ondan mahrum kalmasıdır.¹¹² Onun bu yaklaşımı da son tahlilde Kur’ân metni üzerinde tefekkür etmemek olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre İslamoğlu’nun âyeti, Kur’ân’ı hayat kitabı kılmaya sevk edici merkezde değerlendirmesi isabetli olmuştur. Tefsir tarihinde âyeti bu şekilde değerlendiren başka ilim adamlarının da olduğundan söz etmiştik.

2.2.5. Manevî Hastalıkların Çözümünde Kur’ân’a Başvurmamak

İbn Kayyim’e göre tüm manevi hastalık ve dertlerde Kur’ân’dan şifa ve çare aramayıp onunla tedavi olmamak ve başkasından deva aramak, Kur’ân’ı hecr etmenin bir diğer yoludur.¹¹³ Bursevî de İbn Kayyim’in bu yaklaşımına benzer bir tahlilde bulunarak Kur’ân’ın manevî hastalıklara deva oluşu konusunda şöyle der:

Kur’ân’dır, dertli gönüllerin devası Kur’ân’dır, yaralı kalplerin şifası
Ne istersen Kur’ân’ın metninde bul/iste Zira bütün ilimlerin kaynağı Kur’ân’dır.¹¹⁴

Manevî hastalıklar ve psikolojik sorunların çözümünde Kur’ân mesajlarının ve tilâvetinin olumlu etkide bulunduğu düşünülebilir. Ancak delilik, cüzzâm, alaca, boğaz ve göğüs ağrısı gibi maddî/cismânî hastalıkların tedavisinde Kur’ân ile tedavi olmaya çalışmanın Kur’ân’ı ciddiye almamak ve diğer bir ifadeyle onu terk etmenin bir başka versiyonu olduğu söylenebilir. Keza Fâtîha sûresinin zehirlenmeye karşı ilaç olduğunu söylemek, bunun kan akışının hafifletilmesinde etkisinin olduğuna inanmak, muhtelif tatlı ve yemekler üzerine âyetleri yazıp bunlardan şifa ummak ve dolayısıyla Kur’ân’ı bir tıp kitabı gibi düşünerek ona merkeziyetçi bir misyon yüklemek, onu terk etmenin yollarından biri olmalıdır.¹¹⁵

Sonuç

Kur’ân’ın bütünlüğünde lafız ve mana bakımından Hz. Muhammed’e aidiyeti bakımından sözlerin, En’âm (6/104, 114), Tevbe (9/40), Hûd (11/2), Enbiyâ (21/4), Furkân (25/30), Neml (27/91), Şûrâ (42/10), Zuhruf (43/88) ve Zâriyât (51/50) olmak üzere dokuz sûrenin, toplamda on âyetin kapsamında iktibâsların yapıldığı saptanmıştır. Bu iktibâsların bir kısmında “kâle/dedi ki” ifadesinin mevcut olduğu (zâhir), bazısında ise bu üslûbun hazfedildiği (muzmer) görülmüştür. Hz. Peygamber’in sağlam bir sözü olarak saptanan Furkân sûresinin 30. âyeti, bu çalışmaya konu olmuş ve bu sözü bütün yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Klasik ve modern dönem müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre bu âyette Hz. Peygamber’in Allah’a şikâyet mâhiyetinde münâcâtta bulunarak söylediği bir sözü iktibâs edilmiştir. Başta Katâde, Zemahşerî, İbn Atiyye, Fahreddin er-Râzî ve Se’âlibî olmak üzere müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre bu âyet hem lafız hem de mana bakımından Hz. Peygamber’e ait bir sözdür. Bu sözün ona aidiyeti konusunda bir ihtilafın olduğu tespit edilememiştir.

¹¹² İslamoğlu, “Furkan Sûresi Âyet 30”, 00:00:01-00:01:59.

¹¹³ Cevziyye, *Bedâi’u’l-Tefsir*, 2/258; Cevziyye, *el-Fevâid*, 118.

¹¹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi tefsiri’l-Kur’ân*, 6/207.

¹¹⁵ Havâsu’l-Kur’ân’a ilişkin rivâyetler ve buna dair detaylı değerlendirmeler için bk. İbn ‘Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân*, 2/349-422.

Furkân sûresinde aktarılan bu söze göre Kureyşli müşrikler Hz. Peygamber'e ve getirdiği ilâhî direktiflere yersiz itirazlarda bulunmuş, o da onların Kur'ân'a olan bu tutumları karşısında gönlü daralmış ve bu vaziyetlerini Allah'a şikâyet etmiştir. Bi'setin onuncu yılında Mekke'de görülen bu anlamın, yani Kur'ân'a hakaret etme, onu terk etme, içindeki izlekleri yalanlama durumunun, nüzûl dönemi sonrası Müslümanları da teşmil ettiği söylenebilir. Buna göre Kur'ân'da bulunan hükümlerle amel etmeme ve âyetleri üzerinde düşünmeme durumunun, sonraki dönem muhataplar için de geçerli olduğu düşünülebilir. Bu doğrultuda tefsir tarihine bakıldığında söz konusu âyeti gâî ilke açısından yorumlayan müfessirlerin farklı yaklaşımlar ortaya koydukları saptanmıştır. Zemahşerî, Râzî, Neseî, Bikâî, Kemâlpaşazâde, Şeyhzâde ve İbn Âşûr'un Hz. Peygamber'in bu şikâyetini azabın gelmesiyle ilişkilendirerek yorumladıkları görülmüştür. Dolayısıyla onlara göre mezkûr âyet ile Kureyşliler özelinde tüm muhataplar için tehdit amaçlanmıştır. Diğer taraftan İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Kesîr, Bursevî ve Seyyid Kutub'un ise mezkûr âyeti Kur'ân'ı terk etmenin yolları bağlamında değerlendirerek âyeti hem nüzûl hem nüzûl sonrası muhatapları kapsayacak tarzda makâsîdî tefsir açısından yorumlamaya çalıştıkları müşâhede edilmiştir. Bu çalışmada söz konusu müfessirlerin yaklaşımları doğrultusunda Kur'ân'ı terk etme yolları şöyle tasnif edilmiştir: (i) Kur'ân'ın ilâhî kaynaklı oluşuna itiraz etmek. (ii) Kur'ân'ın ahkâmına dair hükümleri uygulamaktan vazgeçmek. (iii) İlahiyat konularında Kur'ân'ın hakem olmasını reddetmek. (iv) Kur'ân üzerinde tefekkür etmemek. (v) Manevî hastalık ve psikolojik sorunların çözümünde Kur'ân'a başvurmamak.

Yukarıdaki tasnifte bulunan birinci madde, daha çok vahye inanmamış olan kimselerle ilgilidir. Kanaatimize göre nüzûl dönemi muhatapları dikkate alınarak bu âyet yorumlandığında, Hz. Peygamber'in önderliğinde oluşan Müslüman toplumunun Kur'ân'ı terk etmediği ve dolayısıyla onun şikâyetinin Müslümanlardan ziyade inanmayanlara yönelik olduğu görülmektedir. Bir diğer ifadeyle Mekke'li müşriklerin Kur'ân'a inanmayı, onu dinlemeyi, tasdik etmeyi, ona kulak vermeyi terk etmelerinden söz edilmektedir. Bu da onların Kur'ân'ı büsbütün (bi'l-külliyeye) terk ettiklerini göstermektedir. Diğer maddelerde ise soyut bir şekilde Kur'ân'a inandığını ifade edenlerin amelî ve ahlakî boyutlarında ona kayıtsız oluşundan söz edilmektedir. Dolayısıyla bu maddelerin daha çok nüzûl dönemi sonrası muhataplar için olduğu düşünülmektedir. Nüzûl dönemi sonrasında yaşayan Müslümanlar açısından bu âyet yorumlandığında Kur'ân'ı terk etmenin, prensiplerini uygulamayı terk etmek, belirlemiş olduğu helal ve haramını gözetmekten kaçınmak, başkalarının sözleriyle fetva verip onu merkeze almamak olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla bu şikâyetin kapsamına Kur'ân'dan yüz çeviren, onun ahkâmıyla amel etmeyen, onun üzerinde tefekkür etmeyen her Müslümanın tutumu girmektedir. Bize göre inananların Kur'ân'ı bütün yönleriyle değil de nisbî/cüzî yönüyle terk ettiklerini düşünmek daha doğru bir tespit olur. Kur'ân'ın ilâhîliğine inanan bir kimsenin bu âyetin tehdidi kapsamına girmemesi için Kur'ân ile çok meşgul olması, ona özen göstermesi ve onun üzerinde tefekkür etmesi gerektiğini ifade etmemiz mümkündür. Diğer bir ifadeyle bu âyette üstü kapalı olarak Kur'ân'a fazla özen göstermenin ve onunla meşgul olmanın mü'minin görevi olduğu belirtilmektedir.

Hz. Peygamber'in Allah'a olan şevkâsını içeren Furkân sûresinin 30. âyetinden hareketle şu tespitlerde de bulunulabilir: (i) Vahyi muhataplara iletmede birtakım engellemelerle karşılaşan peygamberlerin Allah'a münâcâtta bulunmalarından hareketle münâcâtın nebevî bir gelenek ve

peygamberlerin müşterek bir uygulaması olduğu saptanmaktadır. (ii) Kimi insanların İslâm'ı kabul etmemeleri, her zaman İslâm'ı tebliğ edenlerin onu iyi anlatmamalarından veya onu içselleştirmemelerinden kaynaklanmaz. Zira din tebliğcisi olarak Hz. Peygamber başta olmak üzere bu misyonu üstlenen kimseler neyi, nasıl anlatırsa anlatsın ilgili muhatap kitle eğer inkâra şartlanmış kimseler ise İslâm'ın prensiplerini kabul etmesi zor görülmektedir. (iii) İnsanoğlunun genel anlamda tüm ilâhî vahiyleri veya özelde Kur'ân'ı terk etmiş olmalarından hareketle Allah'ın mesajını insanlara dayatmadığını, yani onları bu konuda serbest bıraktığını göstermektedir. (iv) Furkân sûresinin 30. âyeti bağlamında İbn Kayyim gibi klasik dönem bazı müfessirlerin bu âyetin gaye ve maksatlarını saptamaya çalıştıkları tespit edilmiştir. Bu da gâî ilke veya makâsîdî tefsir yaklaşımının köklerinin, klasik dönem İslâm düşüncesinde bulunduğunu göstermektedir. Son tahlilde Kur'ân'ı aile ve sosyal hayattan, hukuktan, kazanma ve harcama anlayışlarından uzaklaştırmanın veya bu tür konularda ona başvurmanın ya da Kur'ân'a göre bir hayat yaşamaktan vazgeçmenin, onu terk etmenin esas yolları olduğu kanaatine ulaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed, İsrâr. *Hukûk-i Kur'ân-ı mecîd ber müselmânân*. çev. Muhammed Beşîr Hüseyin. Herât: İntişârât-ı Âfâk, 1402.
- Âl-i Abdülazîz, Muhammed b. Fethî - Mellâh, Mahmûd b. Muhammed el-. *Fethu'r-rahmân fi beyânî hecri'l-Kur'ân*. Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 2010.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd el-. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Bayındır, Abdulaziz. *Kur'an Işığında Doğru Bildiğimiz Yanlışlar*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2014.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2004.
- Begavî, Muhyissünne el-Ferrâ el-. *Me'âlimü't-tenzîl/Tefsiru'l-Begavî*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1993.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn el-. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Bika'î, Burhânüddîn İbrâhîm el-. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*. Kâhîre: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bor, Adil. *Bir Yöntem Olarak Makâsîdî Tefsir İbn Âşûr Örneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Bursevî, İsmâ'îl Hakkı. *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1932.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-. *Bedâi'u't-Tefsir*. thk. Yüsrî es-Seyyid Muhammed. 3 Cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- Cevziyye, İbn Kayyim el-. *el-Fevâid*. thk. Muhammed Uzeyr Şems. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1429.
- Cürcânî, Abdülkâhîr el-. *Derecü'd-dürer fi tefsîri'l-ây ve's-süver*. thk. Velid b. Ahmed b. Salih. 4 Cilt. Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 2008.
- Çakır, Erkan. *Vahye İtirazlar (Furkân Suresi Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Çakır, Numan. "Hz. Peygamber'in Bir Şikâyeti: Kur'ân'ın Mehcûr Bırakılması". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2017), 71-94.
- Demir, Abdulalim. "İmamiyye Şîası Hadis Kaynaklarına Göre Hz. Ömer'in Kırtâs Olayındaki Tavrı ve İlgili Rivayetlerin Tahlili". *Temel İslâm Bilimleri Araştırmaları*. 219-246. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2018.

- Demir, Zakir. "Emîr es-San'ânî'nin İlâhî İktibâsların Mâhiyetine Dair el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasası'l-Kur'ân İsimli Risâlesi ve Ele Aldığı Konuların Kritiği". *Bilimname* 50/2 (2023), 207-239.
- Demir, Zakir. "İbn 'Akîle el-Mekkî'nin Kur'ân Lafızlarının İlâhîliğine Yaklaşımı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 602-619.
- Demir, Zakir. *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Demir, Zakir. "Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kritiği". *Kader* 20/1 (2022), 345-368.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrül-hadîs*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Dorman, Emre. "Kuran'ın Sapığı Olur Mu? Furkan Sûresi 30. Âyet-Bayraktar Bayraklı". *YouTube*. Yayın Tarihi 20 Ekim 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=UaX9d7WT550>
- Düserî, Mahmûd b. Ahmed ed-. *Hecru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 2008.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdilmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebüsüüd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, ts.
- Erdin, Murat. *11 Eylül Saldırıları Ve İslamofobi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Esed, Muhammed. *The Message of Qur'an/Kur'ân Mesajı*. çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf. *Tefsîrül-t-tefsîr*. thk. İbrâhim b. Muhammed Talay. 17 Cilt. Umân: Vizâretü't-Türâs, 2004.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-luga*. Kâhire: el-Müessesetu'l-Mısriyye, ts.
- Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/325-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn. *Besâ'iru zevi't-temyîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kâhire, 1992.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1982.
- Geylânî, Abdülkâdir el-. *Tefsir*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 6 Cilt. Ketta: el-Mektebetü'l-Ma'rûfiyye, 2010.
- Gören, Ahmet. "Furkan Suresi 30. Âyet". *YouTube*. Yayın Tarihi 03 Mart 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=2guHLO761To>
- Haçkalı, Abdurrahman. *Şatıbî'de Makâsîd ve Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Hafâcî, Şehâbeddin. *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhî'l-'azîz*. thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Acîbe, Ahmed b. Muhammed. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân. Kâhire, 1999.
- İbn Âdil ed-Dımaşkî, Sirâcüddîn Ömer. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 20 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn 'Akîle, Muhammed b. Ahmed. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Şârika: Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2006.
- İbn Arafe, Muhammed. *Tefsir*. thk. Celâl el-Üsyütî. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn 'Atiyye el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebû Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîrül-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrül-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed. 15 Cilt. Kâhire: Müessesetu Kurtuba, 2000.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2009.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, ts.
- İbnü'l-'Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemsuddin. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbnü'l-Feres, Abdülmün'îm b. Muhammed. *Ahkâmu'l-Kur'an*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Îcî, Mu'înüddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân el-. *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdülhamid Handavî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İsfahânî, Râgıb el-. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân 'Adnan Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2002.
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur'an*. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008.
- İslamoğlu, Mustafa. "Furkan Sûresi Âyet 30". *YouTube*. Yayın Tarihi 21 Temmuz 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=wZP21rG7L8I>
- Kahraman, Muhammed Şerif. *Ulûmu'l-Kur'an Literatüründe Mekkî-Medenî İle İlgili İhtilaflar Ve Tefsire Yansıması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kannevcî, Muhammed Sıddîk el-. *Fethü'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1992.
- Karakuş, Ebubekir. *Ana Konuları Bağlamında Furkân Sûresi Tahlîli*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Fûâd 'Abdulbâkî. 17 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. thk. Mahir Edib Habbûş. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2018.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm el-. *Letâ'ifü'l-işârât*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru's-Şurûk, 2003.
- Ma'mer b. el-Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'an*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Gâî Yorum*. Ankara: OTTO Yayınları, 2016.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mâtürîdî, Muhammed el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Ahmed Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrü'l-Merâgî*. 30 Cilt. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1946.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani - Ali Ünal. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınevi, 2005.
- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü't-Târihi'l-'Arabî, 2002.
- Münâvî, Muhammed 'Abdürraûf el-. *el-Fethu's-semâvî bi-tahrîci ehâdîsi Tefsîri'l-Kâdi'l-Beyzâvî*. thk. Ahmed Müctebâ b. Nezîr es-Selefi. Riyâd: Dâru'l-Âsîma, 1409.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât en-. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Büdeyvî. Beyrût: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 1998.
- Nesefî, Necmeddin en-. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mahir Edip Habbuş. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Lübâb, 2019.
- Nîsâbü'rî, Nizâmeddin en-. *Garâ'ibü'l-Kur'an ve reqâ'ibü'l-furkân*. thk. Zekeriyâ 'Umeyrât. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Okuyan, Mehmet. "Furkan Sûresi [27-30. Âyetler]- Prof.Dr. Mehmet Okuyan". *YouTube*. Yayın Tarihi 19 Mart 2018. https://www.youtube.com/watch?v=_cRbidA86As
- Önkâl, Ahmet. "Hicret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/458-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç*. İstanbul: Yeni Boyut, 2015.
- Panîpatî, Senâullah. *et-Tefsîrü'l-Mazharî*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2004.

- Râzî, Fahreddin er-. *et-Tefsîrû'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû'l-Menâr*. 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Reysûnî, Ahmed er-. *Nazariyyetü'l-makâsid 'inde'l-İmâm eş-Şâtîbî*. Riyâd: ed-Dâru'l-Âlemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1992.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed es-. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd es-. *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys es-. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Ali Muhammed Mu'avvad. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Süyûtî, Celâlüddîn es-. *el-İklîl fi istinbâti't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.
- Süyûtî, Celâlüddîn es-. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medîne: Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi's-Şerif, ts.
- Şa'rânî, 'Abdülvehhâb eş-. *el-Yevâkît ve'l-cevâhir*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî eş-. *Tefsîru's-Şa'râvî*. Kâhire: Dâru Ahbâri'l-Yevm, 1991.
- Şehhâte, Abdullah Mahmûd. *Ehdâfî külli sûre ve makâsidühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1976.
- Şevkânî, Muhammed eş-. *Fethu'l-kadîr*. thk. 'Abdurrahmân 'Umeyra. 5 Cilt. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1994.
- Şeyhzade, Muhammed b. Muslihuddin. *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdulkadir Şâhin. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: Müessesetü'l-A'lâ li'l-Matbuât, 1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 36 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Tarîfî, Abdulazîz b. Merzûk et-. *et-Tefsîr ve'l-beyân li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1438.
- Tirmizî. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tuncer, Faruk. "According to the Verse 30, in the Surah of al-Furqan, the Meaning of Relationship between Qur'an and the Society". *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/38 (2012), 145-149.
- Tûsî, Muhammed et-. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Zeccâc, İbrâhîm ez-. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Cârullâh. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. Riyâd: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.